

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Magistratura Mərkəzi

Əlyazma hüququnda

Hüseynov Baba Gülağa oğlu

**“Müasir dünya iqtisadiyyatında enerji problemi və Azərbaycanın
enerji strategiyası”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM – 060401 Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. F.Ə.Rəhimli

Magistr proqramının

rəhbəri:

i.e.n., dos. M.Cəmilov

Bakı - 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
 FƏSİL I. DÜNYA İQTİSADİYYATINDA ENERJİ RESURLARI PROBLEMİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	
1.1. Dünya iqtisadiyyatının inkişafında enerji resursların rolu və əhəmiyyəti.....	7
1.2. Azərbaycanın enerji siyasətində Xəzər neftinin rolu.....	12
1.3. Xəzər nefti qlobal iqtisadiyyat və region maraqları çərçivəsində.....	18
 FƏSİL II. NEFT STRATEGİYASININ MAHİYYƏTİ, ƏSƏS CƏHƏTLƏRİ VƏ İNSTİTUSİONAL QURULUŞU	
2.1. Neft strategiyasının mahiyyəti və əsas cəhətləri.....	23
2.2. Neft-qaz məhsullarından əldə olunan gəlirlərin xüsusi fond da – Dövlət Neft Fondunda yığılmasının vacibliyi.....	36
2.3. Neft və qaz gəlirlərindən istifadənin institusional istiqamətləri.....	41
 FƏSİL III. AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATDA MÖVQEYİNİN GÜCLƏNMƏSİNDƏ ENERJİ STRATEGİYASININ ROLU	
3.1. Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin dünya bazarlarına çıxarılması problemi.....	46
3.2. Ölkənin neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarə edilməsi strategiyası.....	58
3.3. Azərbaycanın yeni transregional qaz layihələri və onların ölkə iqtisadiyyatına faydası.....	63
 NƏTİCƏ.....	 78
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	82
ANNOTASIYA.....	85

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən aktual məsələləri sırasına qloballaşan dünyanın əsas geoiqtisadi və geosiyasi problemlərindən biri olan iqtisadi inkişafı təmin edən enerji resursları uğrunda dünya ölkələrinin apardığı mübarizəni də aid edirlər.

Hər bir milli iqtisadiyyatın və eləcə də dünya iqtisadiyyatının inkişafı enerji resurslardan asılıdır. Burada əsasən neft, qaz, kömür nəzərdə tutulur. Dünyanın müasir iqtisadiyyatın inkişafının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları birinci yerdə dayanır. Bu onunla bağlıdır ki, neft bəşəriyyətin həyatında misilsiz rol oynayan ən mühüm təbii sərvətlərdən biridir. Onun kəşf olunması, istehsalı və geniş istifadəsi dünyada elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, xüsusilə sənaye istehsalının sürətli inkişafına güclü təkan verərək insan həyatında köklü dəyişikliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ötən əsr mühüm hadisələrlə zəngin olmuşdur. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, müasir dövrü səciyyələndirən, onun simasını müəyyən edən başlıca cəhət elmi-texniki nailiyyətlərin təməlində isə məhz neft durur. Enerji mənbəyi, yanacaq məhsulu kimi nefti əvəz edə biləcək müxtəlif maddələr və üsullar tapmaq yolunda aparılan axtarışlarda bir çox uğurlar qazanılsa da, təbiətin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu olduqca əlverişli xammalın tam ekvivalenti hələ ki, tapılmamışdır. Bu gün də dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin təxminən 40 faizi neftdən alınır və neft iqtisadiyyatın əsas enerji resursu kimi qalır.

Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır. Bu həm onunla bağlıdır ki, Xəzər hövzəsi ölkələri enerji resursları həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci (Fars körfəzi regionundan sonra) geoiqtisadi bölgəsi hesab olunur, həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri dünyada ən təhlükəsiz enerji məhsulların dünya bazarlarına, istehlakçılara çatdırılması marşrutudur.

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən bəri yeritdiyi yeni neft və enerji siyasəti ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli

gücləndirmişdir. Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan “Əsrin müqaviləsi”nin uğurla həyata keçirilməsi ötən iyirmi ildə dünyanın ən inkişaf etmiş şirkətləri ilə əlavə olaraq 26 yeni neft müqavilələrinin imzalanmasına imkan vermişdir. Bu neft müqavilələrinin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarında ölkənin gələcəyi, onun iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı nikbin əhval-ruhiyyə yaratmış, hazırki bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə dəstək olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş 10 yanvar 2016-cı il tarixində keçirilmiş iclasında giriş nitqində qeyd etmişdir ki keçən il bütün sosial proqramlar icra edilmişdir. İnsanlara daha da böyük məbləğdə ünvanlı dövlət sosial yardımını verilmişdir. Bu gün 112 min ailə, təqribən 500 minə yaxın insan hər ay dövlətdən orta hesabla 152 manat yardım alır və il ərzində verilən bu məbləğ 7 faiz artmışdır. Sosial infrastruktur layihələri icra edilmişdir...Regionların inkişafı 2015-ci ildə sürətlə getmişdir¹ Eyni zamanda ölkənin uğurlu enerji siyasəti davam etdirilir. Söhbət transregional yeni qaz layihələri – TANAP və TAP haqqında gedir. Qeyd edilən layihələr ölkəmiz, region və ümumiyyətlə Avropa üçün strateji əhəmiyyət daşıyan layihələrdir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin tədqiqatı həm nəzəri, həm praktiki tərəfdən *çox aktualdır*.

Tədqiqatın əsas məqsədi dünyanın müasir geoiqtisadiyyatında Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolunu, bu aspektdə Azərbaycanın enerji strategiyasının uğurlu nəticələrini təhlil etməklə ölkənin qlobal iqtisadiyyatda mövqeyini güclənməsində neft strategiyasının rolunu göstərməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və baxılmışdır:

- Müasir qlobal iqtisadiyyatda enerji resurslarının, ilk növbədə neft və qaz aktivinin rolu və əhəmiyyəti təhlil olunub;

¹ Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasda giriş nitqi. “Respublika” qəzeti, 12yanvar, 2016-cı il.

- Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında Xəzər neftinin rolu göstərilmişdir;
- Müstəqil Azərbaycanın yeni enerji strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətləri və institusional quruluşu tədqiq olunmuşdur;
- Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin və qazın dünya bazarına çıxarılması problemi geniş təhlil olunmuşdur;
- Ölkənin qlobal iqtisadiyyatda mövqeyinin güclənməsində strategiyasının rolu göstərilmişdir.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dünya iqtisadiyyatında enerji resursları problemi ilə bağlı gedən proseslər, predmetini isə Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyatda geoiqtisadi mövqeyinin güclənməsində neft strategiyasının rolu və əhəmiyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə uyğun olaraq dissertasiya işinin **strukturu** giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı, əsas məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, informasiya bazası, tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin **birinci fəslində** dünya iqtisadiyyatının inkişafında enerji resurslarının rolu və əhəmiyyəti, Azərbaycanın enerji siyasətində Xəzər neftinin rolu geniş təhlil olunur.

İşin **ikinci fəslində** neft strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətləri və institusional quruluşu tədqiq olunur. Bu fəsildə neftdən əldə olunan gəlirlərin xüsusi fondada Dövlət Neft Fondunda yığılmasının vacibliyinin təhlili xüsusi yer tutur.

Dissertasiya işinin **üçüncü fəslində** Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin və qazın dünya bazarlarına çıxarılması problemi, ölkənin neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarə edilməsi strategiyası, qlobal iqtisadiyyatda Azərbaycanın mövqeyində güclənməsində yeni transregional qaz layihələrinin rolu tədqiq olunur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Neft Fondunun, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə qurumlarının illik hesabatları, monoqrafiya, jurnallar və “internet” şəbəkəsindən informasiya məlumatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir global iqtisadiyyatda enerji resursları ilə bağlı gedən proseslər geniş tədqiq olunub, müvafiq elmi ümumiləşdirmələr aparılmış;
- qloballaşma və dünyanın müasir geoiqtisadiyyatında Xəzər neftinin rolu göstərilmişdir;
- müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətləri və institusional quruluşu tədqiq olunmuşdur;
- ölkənin geoiqtisadi strategiyasında neftin və qazın dünya bazarlarına çıxarılması problemi kompleks təhlil olunmuşdur;
- Azərbaycanın dünyada mövqeyinin güclənməsində uğurlu enerji strategiyasının rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanın geoiqtisadi siyasətində, dünya enerji bazarlarına neft və qaz məhsullarının çıxarılması problemində, ölkənin global iqtisadiyyatında rolunun artırılmasında müvafiq dövlət orqanlarında istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı ali məktəblərdə “Dünya iqtisadiyyatı” kursunun “Bəşəriyyətin enerjidaşıyıcıları və xammalla təchizatı problemləri” mövzusunun tədrisində dissertasiya materialları istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işində aparılan tədqiqatın **metodoloji əsasını** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycanın neft strategiyası ilə bağlı imzalanmış rəsmi sənədlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, çıxışları, ölkə və xarici iqtisadçı-alimlərin əsərləri və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları təşkil edir.

FƏSİL I . DÜNYA İQTİSADİYYATINDA ENERJİ RESURLARI PROBLEMİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Dünya iqtisadiyyatının inkişafında enerji resursların rolu və əhəmiyyəti

Dünyanın müasir sənaye inkişafının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları – yanacaq-sürtgü materialları, istilik, elektrik enerjisi, plastmas, asfalt, neft emalı məhsulları və s. birinci yerdə dayanır. Odur ki, yer kürəsinin neft ehtiyatları və bu ehtiyatların məkanı (ərazi mənsubiyyəti) müasir dünyada transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli-dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin 39,5% - neftdən, 24,3% - kömürdən, 22,1% - qazdan, 6,3% - sudan, 6,3% - atomdan alınır. Göründüyü kimi, neft elektrik enerjisinin də əsas mənbəyi olaraq qalır.

Bu gün dünyanın əsas neft istehlakçısı olan ABŞ (48%) getdikcə Çin, Hindistan kimi dövlətlərlə dünya neft bazarlarında ucuz neft uğrunda toqquşmalı olur. Odur ki, neft istehsal edən ölkələrlə partnyorluq münasibətləri uğrunda dünyanın böyük və inkişaf etmiş dövlətləri arasında ciddi rəqabət mövcuddur.

Dünyanın neft ehtiyatları müxtəlif mənbələrin verdiyi təxmini məlumata görə, 140 - 200 milyard ton arasındadır.¹ Bunun təxminən 3 milyard ABŞ-da, 8 milyard Venesuelada, 6 milyardı Meksikada, 35 milyardı Səudiyyə Ərəbistanda, 13 milyardı Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 5 milyardı Azərbaycanada, 4 milyardı Liviyada, 2 milyardı Nigeriyada, 3 milyardı Çində, 17 milyardı Russiyada, 9 milyardı Qazaxıstanda və 30 milyard tondan bir qədər çoxu qalan bütün dünya ölkələrindədir.

¹ Вах: Спиридонов И.А. Мировая экономика. М., РИОР, 2007, с. 34; Мировая экономика и международные отношения. Учебник. Под ред. А.С.Булатова. М., 2008, с. 134. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik. C. Kərimov, A. Orucov, H. İsrailov. Bakı, 2007, s. 237-238.

Azərbaycanın, göründüyü kimi, 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon m³ qaz ehtiyatları ilə dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ni təşkil edir. Qlobal anlamda bu kifayət qədər sanballı rəqəmdir. Lakin milli səviyyədə (ölkənin əhalisinin sayı, ərazisi və daxili tələbatı nöqtəyindən) bəhs edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir.

Neft istehlakına görə ABŞ başda olmaqla, Qərbin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, Çin, Hindistan və Rusiya dünyada öncül yerləri tuturlar. Hesablamalara görə dünyada insanlar neftlə tanış olduqları dövrdən bu günə qədər təxminən 100 milyard ton neft istehsal etmişlər. Bu gün dünyanın təxminən 80 ölkəsində ildə 3,6 mlrd.ton neft istehsal olunur. Neftin istehsalına görə dünyada 1-2ci yerləri Rusiya (480 mln.ton) və Səudiyyə Ərəbistanı tuturlar. Ən çox neft istehsal edən ölkələr sırasına ABŞ (350 mln.ton), İran, Meksika, Venesuela, Çin, Norveç də daxildirlər.¹

Regional anlamda Fars körfəzi ölkələri dünyanın neftlə zəngin ən əhəmiyyətli geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xəzər hövzəsi ölkələri (Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, İran və Türkmənistan) yanacaq enerji resurslarının həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci geoiqtisadi və geosiyasi bölgəsi hesab olunur. Xarici ekspertlərinin hesablamalarına görə Xəzərətrafı 5 dövlətin birlikdə yanacaq və energetika ehtiyatları 51-57 milyard tona yaxındır.²

Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu gün-gündən artır. Odur ki, ABŞ bu bölgəni özünün milli maraq zonası elan etmiş, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya kimi dövlətlər isə regionda təmsil olunmaq üçün ciddi səylər göstərirlər.

Dünyanın müasir geoiqtisadi oriyentirlərinə təsir edən mühüm faktorlardan biri də enerji məhsullarının təhlükəsiz yollarla dünya

¹ Вах: Мировая экономика и международные экономические отношения. Под ред. А Булатова. М., 2008, с. 135.

² Вах: Прикаспийский регион: стратегическое значение пространства и нефти. «Центральная Азия и Кавказ». 2001, №3.

bazarlarına və əsas istehlakçılara çatdırılması məsələsidir. Bu mənada Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının – neft və qazın ixrac marşrutları, hansı ölkələrin ərazilərindən keçməsi məsələsi də müasir geosiyasi və geoiqtisadi problemlərin mərkəzində durur. Bu məsələdə həm region dövlətləri – Rusiya, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, həm dünya dövlətləri – ABŞ, Avropa İttifaqı ölkələri, Çin, Yaponiya, həm də neft istehsal edən əsas ölkələr – Fars körfəzi ölkələri, Norveç, Venesuela və başqalarının maraqları mütləq qaydada təmsil olunur. Biri nefti öz ərazisindən keçirməklə tranzit maraqlarını, digəri onun hansı marşrutla – hansı bazara axacağı ilə özünün satış bazarında yaranacaq rəqabət maraqlarını, üçüncülər özləri üçün daha ucuz, təhlükəsiz və sabit enerji qaynaqları təmin etmək maraqlarını, dördüncülər sərvətlərini dünya bazarlarına sərbəst çıxarmaqla öz milli dövlətçilik və maddi problemlərinin həlli məsələlərini təmin etməyə çalışırlar. Məsələ burasındadır ki, neftin əsas istehlakçıları hesab olunan “böyük səkkizlər” (ABŞ, Yaponiya, Qərbi Avropa dövlətləri və Rusiya) təxminən dünya neftinin 2-3 hissəsini istehlak edirlər. Proqnozlara görə, 2010-cu ildə dünyanın neftə olan ehtiyacı gündə 91 milyon barel (hazırda bu rəqəm 75 milyondur) olacaqdır ki, bunun da ən azı 49%-nı ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa, 41%-nı inkişaf etməkdə olan ölkələr, 10%-nı isə keçid dövrünü yaşayan dövlətlər istehlak edəcəkdir.¹

Bu gün üçün əsas neftin böyük hissəsi Fars körfəzi ölkələrindən, Şimalı Afrikadan, Meksika, Venesuela, Şimal dənizi (Norveç) və Rusiyadan ixrac edilir. Ərəb nefti dünya bazarlarına Fars körfəzi ilə Dünya Okeanını birləşdirən Ormuz boğazından keçərək ixrac edilir ki, bu boğazın bir tərəfi İrana məxsusdur. Digər marşrut isə Suriyadan və Türkiyədən keçən neft kəmərləri vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxır ki, bu da terrorçuların, qeyri-sabit mövqeyi ilə fərqlənən Suriya hakim dairələrinin təsiri altındadır. Odur ki, Qərb dairələri ərəb neftinə və qeyri-sabit Fars

¹ E.Q.Mehrəliyev. Beynəlxalq siyasətdə neft amili. Bakı, 2005, s. 20.

körfəzi marşrutuna yaxın on ildə daha sabit əvəzedici mənbə tapmaq istəyir. Belə mənbə, əlbəttə, Xəzər nefti, sabit marşrut isə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ola bilər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Xəzər inkişaf etmiş ölkələr üçün əlavə enerji mənbəyi rolunu oynamağa qadirdir.

Neftin geoiqtisadi hərəkəti, bir qayda olaraq, beş əsas mərhələdən ibarətdir: hasilat – nəql – emal – yenə də nəql –satış. İnkişaf etmiş dövlətlər xam nefti şasilat yerindəcə (bəzən elə özləri də şərikli hasil edir) alır, qalan bütün mərhələləri özləri icra edirlər.

Azərbaycan, əlbəttə, bəzi texnoloji və investisiya məhdudiyyətləri üzündən, əsasən xam neft satır. Xəzər dənizindəki ehtiyatların isə hasilatını da bəzən təkbaşına deyil, xarici şirkətlərlə şərikli həyata keçirir, deməli, - öz gəlirlərinin böyük qismini itirir. Gələcəkdə neftin hasilatını və emalını yüksək texnologiya əsasında müstəqil iəşkil edə bilsə, onda ölkəmiz hazır neft məhsullarını dünya bazarlarına çıxararaq daha çox gəlir əldə edə bilər. Bu gün isə hələ ki, Azərbaycan yaxşı halda xam neft ixrac edir, yaxud da zəngin neft yataqlarını xarici şirkətlərlə birgə istifadə edir.

Dünya enerji resursları sırasında neftdən sonra ən önəmli yeri təbii qaz tutur. Bu yanacaq neftdən həm ucuzdur, həm də onun ehtiyatları yer kürəsində daha çoxdur (təxminən 150 trilyon kub.m.). Qaz ehtiyatlarının 40% inkişaf etmiş ölkələrdə, $\frac{1}{3}$ -i – Rusiyada, $\frac{1}{4}$ isə İranda yerləşir.

Dünyanın ən çox qaz istehsal edən ölkələri sırasında Rusiya (orta hesabla 650 milyard kub.m. ildə istehsal edir), ABŞ (550 mlrd.m³), Kanada (190 mlrd.m³), Böyük Britaniya (90 mlrd.m³), Əlcəzair (75 mlrd.m³), Hollandiya (65 mlrd.m³), İndoneziya (70 mlrd.m³), İran (50 mlrd.m³), Səudiyyə Ərəbistanı (46 mlrd.m³), Özbəkistan (51 mlrd.m³), Norveç (48 mlrd.m³), Malayziya (40 mlrd.m³), Meksika (35 mlrd.m³),

Türkmənistan (50 mlrd.m³), Azərbaycan (19,7mlrd.m³ - 2015-ci il) və Qazaxıstan (12 mlrd.m³) daxildir.¹

Hər il dünyada orta hesabla 2trilyon 600 mlrd. m³ qaz istehsal olunur ki, bunun da orta hesabla 60-70%-ni ABŞ, Almaniya, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Ukrayna, Polşa və digər Avropa dövlətləri istehlak edir.

Rusiya özünün və Türkmənistan qazının Avropa və Avrasiya məkanına əsas ixracçısıdır. Hər il bu ölkə dünyanın qaz təminatının təxminən 40-45%-ni ödəyir. Rusiyanın Avropaya ixrac etdiyi qaz və malik olduğu qaz kəmərləri sistemi bu ölkə üçün həm də Avropanın geosiyasi mexanizmlərinə təsir imkanı yaradır. Misal üçün, müxtəlif ölkələrə qazı müxtəlif qiymətlərlə satarak, qiymət fərqindən istifadə edərək öz tələblərini, geosiyasi və digər maraqlarını xarici aləmə təlqin edir.

Xəzər hövzəsinin zəngin qaz ehtiyatlarının (Türkmənistan, Qazaxıstan və Azərbaycan qazı nəzərdə tutulur) Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu ilə Türkiyəyə, oradan da Avropa bazarlarına çıxarılması üçün Azərbaycanın, ABŞ və Qərb dövlətlərinin reallaşdırdığı layihə Rusiyanın bu bazarda tam hegemonluğuna bir qədər son qoya bilər.

Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişafı, dövlət təhlükəsizliyi və geosiyasi mövqeyi, onun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi və dünya enerji bazarlarına sərbəst nəqli bu gün təkcə ölkəmizin xarici iqtisadi siyasət prioritetlərindən deyil, eyni zamanda müasir dünya iqtisadiyyatın və beynəlxalq aləmin aktual mövzularından sayılır. Xəzər dənizi və onun Azərbaycan sektorunun neft və qaz ehtiyatları hazırda təkcə regionun Rusiya, İran, Ukrayna, Türkiyə kimi dövlətlərini deyil, həmçinin dünya enerjisinin ¾-nü istehlak edən ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Hollandiya, Polşa, Yaponiya, Çin və bir çox digər Qərb və Şərq dövlətlərini ciddi şəkildə maraqlandırır. Bunun

¹ 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunları. Respublika qəzeti, 12 yanvar 2016-cı il. . Мировая экономика и международные отношения. М., 2008, с. 135.

əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsasını qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilən yeni neft strategiyasıdır.

Əsası 1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” adlanan neft müqaviləsinin bağlanması ilə qoyulan bu strategiya Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Avropa İttifaqına inteqrasiya olunmasına, əsas dünya ölkələri, ilk növbədə, böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır.

1.2. Azərbaycanın enerji siyasətində Xəzər neftinin rolu

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı qəbul edildikdən sonra Azərbaycana, onun zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərinə Amerika, Avropa və Asiyanın aparıcı dövlətlərinin marağı bir qədər də artdı. Xəzər dənizi və bütövlükdə Xəzər hövzəsi rayonu Rusiya və İran kimi dövlətlərlə yanaşı digər ölkələrin də maraq obyektinə çevrildi. Buna səbəb, ilk növbədə, bölgənin geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyəti, Xəzərin zəngin karbohidrogen ehtiyatları və digər sərvətləri idi. İstər ABŞ-ın, Avropa və Asiyanın böyük dövlətlərinin, istərsə də Rusiyanın nəzərində Xəzər dənizinin sahillərində yerləşən Azərbaycan Respublikası regionda əsas dövlət hesab olunurdu ki, bu da, ilk növbədə, onun əhəmiyyətli geosiyasi və geoiqtisadi vəziyyəti, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması ilə bağlı idi.

Azərbaycan dövlətinin 1993-cü ildən bəri yürütdüyü xarici iqtisadi siyasətdə region ölkələri, Avropa dövlətləri və ABŞ ilə hərtərəfli iqtisadi əlaqələr qurmaq, xüsusən enerji sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirmək prioritet istiqamət təşkil edir. 1993-cü ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici

iqtisadi siyasətinin təməl prinsiplərindən biri kimi ölkəmizin milli maraqları və xarici dövlətlərin qarşılıqlı iqtisadi mənaflərini nəzərə almaqla, Azərbaycanın neft ehtiyatlarına maraq göstərən hər bir ölkə ilə qarşılıqlı və faydalı əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi.

Əsas məqsəd ölkənin mövcud sərvətlərinə, o cümlədən zəngin neft və qaz yataqlarına sahib olmaq, onlardan dövlətin möhkəmlənməsi, əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşması və ölkənin beynəlxalq mövqelərinin gücləndirilməsi istiqamətində düzgün istifadə etmək idi. Azərbaycan Prezidenti respublikanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının mənimsənilməsinə daha çox ölkəni, xüsusən Qərbi dövlətlərini, ABŞ-ı, Yaponiyanı, regionda xüsusi rolu olan Rusiyanı, Türkiyə və İranı cəlb etmək istəyirdi. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi.

Əvvəla, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, ciddi iqtisadi, siyasi və sosial böhran keçirən, neft-qaz yataqlarının istismarı, ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaf üçün heç bir daxili resursu olmayan Azərbaycan üçün hansı sahəyə yönəlməsindən asılı olmayaraq, xarici investisiya qoyuluşu və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi hava və su kimi lazım idi.

İkincisi, hələ müstəqil dövlətçilik ənənələri və reputasiyası zəif olan, dövlət atributları tam formalaşmamış və möhkəmlənməmiş, bütün ölkə ərazisində suveren hüquqları təmin olunmamış, torpaqları işğala məruz qalmış Azərbaycanın xarici dövlətlərlə müstəqil tərəfdaş (partnyor) rolunda çıxış etməsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövlətlə iqtisadi əlaqələrə daxil olacaq, onunla birgə iş haqqında müqavilə bağlayacaq hər bir xarici ölkə, xüsusən nüfuzlu Qərbi dövlətləri əslində Azərbaycanın suveren hüquqları və dövlət müstəqilliyi üçün əlavə qoruyucu rolunu oynamalı idi.

Üçüncüsü, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı karbohidrogen yataqlarına və ümumiyyətlə, dənizin sektor bölgüsünə Rusiya və İran kimi dövlətlər özünəməxsus mövqe nümayiş etdirirdi. Azərbaycan xarici dövlətləri öz tərəfindən Xəzərdə neft-qaz layihələrinin işlənməsinə cəlb

etməklə, əslində onların dəstəyini qazanmaq, Rusiya və İranın təzyiqlərinin dəf olunmasında onların da gücündən istifadə etməyə çalışırdı.

Dördüncüsü, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsində Azərbaycan özünə beynəlxalq tərəfdaş axtarırdı. Xəzər nefti Qərb ölkələri ilə Azərbaycanın maraqlarını uyğunlaşdırmaq, partnyorluq münasibətləri yaratmaq üçün çox əhəmiyyətli bir faktor ola bilərdi.

Azərbaycanın yeni neft siyasətinə dəstək verən, eləcə də Xəzər regionunun neft və qaz ehtiyatlarına ilk maraq göstərən dünyanın aparıcı ölkələri – Qərbi Avropa dövlətləri və ABŞ oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra bütün dünyada aparıcı iqtisadi-siyasi nüfuza malik olan ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri müttəfiqləri ilə birlikdə Cənubi Qafqaza, Xəzər hövzəsi ölkələrinə, o cümlədən regionun zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycana maraq göstərməyə başlayırlar. Azərbaycan Qərbin bu marağından öz dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi islahatların aparılması, dövlət quruculuğunun, Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin mahiyyətinin bütün dünyaya çatdırılması və onun həllində dünya ölkələrinin ədalətli mövqe tutması üçün istifadə etməyə çalışırdı. Azərbaycan Respublikası, eyni zamanda, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ukrayna kimi region dövlətlərini də Xəzər neftinin birgə işlənməsi layihələrinə cəlb etmək istəyirdi. Çünki bu dövlətlərin hər biri ölkənin yeni neft siyasətində öz mövqeləri və maraqları ilə çıxış edərək mühüm rol oynayırdılar. Onların bəzilərini bitərəfləşdirmək, digərlərinin maraqlarını isə Azərbaycanın maraqları ilə daha sıx bağlamaq lazım idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda “Əsrin müqaviləsi” kimi tarixi ad almış ilk neft müqaviləsi imzalandı.”Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi haqqında” sazişin imzalanması ilə Azərbaycanın neft sənayesi tarixində tamamilə yeni bir

era başlandı. Bu tarixi sənədin imzalanma mərasimində 7 ölkənin 11 neft şirkəti təmsil olunurdu. Müqaviləyə əsasən, ABŞ, Rusiya, Türkiyə, Böyük Britaniya, Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı dövlətlərinə məxsus olan aparıcı neft şirkətləri yataqlardan 30 il müddətinə 511 milyon ton neft çıxarmalı idilər. Layihənin ümumi investisiya qoyuluşu 10 milyard ABŞ dollarına bərabər idi ki, onun da 7,4 milyardını Qərb şirkətləri qoymalı idilər. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın “İtoçu” və ABŞ-ın “Eksson” şirkətləri də qoşuldular.

Bundan sonra layihədə investisiya qoyuluşu üzrə iştirakçı şirkətlərin payı cədvəl 1-də verilmişdir.

Cədvəl 1. Investisiya qoyuluşu üzrə iştirakçı şirkətlərin payı ¹

Şirkətlər	İnvestisiya payı
Britiş Petroleum (Böyük Britaniya)	17,12%
Amoko (ABŞ)	17,01%
LUKoyl (Rusiya)	10%
Penzoil (ABŞ)	4,81%
Eksson (ABŞ)	8,00%
Statoyl (Norveç)	8,56%
İtoçu Slodzi (Yaponiya)	3,92%
Remko Enerji Qrup (Böyük Britaniya)	2,08%
Yunokal (ABŞ)	10,05%
Türkiş Petroleum Cor. (Türkiyə)	6,75%
Delta Nimir Xəzər (Səudiyyə Ərəbistanı)	1,68%
ARDNŞ (Azərbaycan)	10%

Göründüyü kimi, “Əsrin müqaviləsi”ndə ən çox pay aparıcı Qərb dövlətlərinə ayrılıb. Bu dövlətlər içərisində ən mühüm pay isə ABŞ şirkətlərinə ayrılmışdır.

¹ Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin məlumatları.

“Əsrin müqaviləsi” layihəsində ABŞ-dan sonra ikinci əsas pay Böyük Britaniyanın “Britiş Petroleum” (17,12%) və “Remko Enerji Qrup” (2,08%) şirkətlərinə ayrılmışdır. Bu da məntiqi olaraq Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Birləşmiş Krallığının Avropa və dünyada olan iqtisadi və siyasi mövqeyi, həmçinin bu ölkənin Azərbaycan neftinə olan ciddi marağı ilə əlaqədar idi.

Aparıcı Qərb dövlətləri ilə yanaşı, Azərbaycan hökuməti tarazlaşdırılmış xarici siyasət prinsiplərindən çıxış edərək bölgədə böyük təsiri olan Rusiya Federasiyasına məxsus olan “LUKOyl” şirkətinə də “Əsrin müqaviləsi” layihəsində 10 faizlik pay ayırmışdır. Bu da təsadüfi deyildi. Baxmayaraq ki, Rusiya 1994-cü ildə özü dərin iqtisadi böhran keçirirdi və xarici neft layihələrinə ciddi investisiya qoymağa qadir deyildi. Lakin bu ölkə İranla birlikdə Azərbaycanın Xəzər dənizindəki istənilən təşəbbüsünə, xüsusən Qərb ölkələri ilə birgə iş qurmaq istəklərinə çox qısqançlıqla yanaşır və ciddi maneçilik törədirdi. Xəzər dənizinin sektor probleminin həll edilməməsini bəhanə edərək, hər iki ölkə bağlanan müqavilələrin hüquqi qüvvəsini şübhə altına alan bəyanatlar verir, Qərb şirkətlərini bu işdən çəkəndirməyə çalışırdı. Odur ki, Azərbaycan hökuməti onları xüsusi qıcıqlandırmamaq, konstruktiv əməkdaşlığa yönəltmək üçün hər iki ölkəyə “Əsrin müqaviləsi”ndə iştirak etmək təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. Həm Rusiyanı təmsil edən “LUKOyl” şirkətinə (10%), həm də İrana müqavilədə ciddi pay ayrılmışdı (5%). Baxmayaraq ki, İran neft şirkətlərinin konsorsiumda iştirakına ABŞ və bəzi Qərb dövlətləri açıqdan-açığa etiraz edirdilər. Nəticədə İran bu müqavilədə pay almadı.

Azərbaycan rəhbərliyinin Rusiya və İranla bağlı bu addımlarına baxmayaraq, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ərəfəsində və ondan sonra İran və Rusiya dairələri Azərbaycana çox ciddi təzyiqlər göstərməyə başlayırlar.

“Əsrin müqaviləsi”ndə Rusiyanın “LUKOyl” neft şirkətinə ayrılan 10 faizlik pay bu dövlətdə bəzi dairələri narazı salmışdı. Ona görə də həmin ərəfədə müəyyən qüvvələr İranda da özlərinə həmfikir taparaq bu müqavilənin həyata keçirilməsinə mane olmağa ciddi cəhd edirdilər. Onlar tərəfindən “Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı dövlətlər üçün ümumidir və onu milli sektorlara bölmək olmaz”, “Azərbaycanın birtərəfli qaydada neft müqavilələri bağlamaq və “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarından neft çıxarmaq hüququ yoxdur” və s. kimi bəyanatlar verilməyə başlandı.

Prezident Heydər Əliyev yaxşı başa düşürdü ki, o dövrdə respublikanın real müstəqilliyi, eləcə də onun bir çox dövlətçilik problemlərinin həlli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi əsasən aparıcı Qərbi dövlətlərinin səyi ilə reallaşa bilər. Lakin Rusiya və İran kimi böyük region dövlətlərini də narazı salmaq yolverilməz idi. Məsələni kəskinləşdirmədən bu işləri addım-addım həyata keçirmək lazım idi. Əsas məsələ indiki halda Azərbaycan iqtisadiyyatına daha çox sərmayə qoyulması, onun inkişafının təmin edilməsi iqtisadi böhrandan çıxarılması və ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi idi.

Müqavilə imzalandıqdan sonra Azərbaycan Respublikasında törədilən bir çox pozuculuq hadisələri də bilavasitə xaricdən qaynaqlanırdı. Lakin Azərbaycan Respublikası ölkə rəhbərinin iradəsi və məqsədyönlü addımları ilə bütün bu sınaqlardan, çətinliklərdən çıxdı, təzyiqləri aradan qaldıra bildi və müqavimətlərə sinə gəldi. Eyni zamanda, məhz dünyanın aparıcı dövlətlərinin, onların neft şirkətlərinin müstəqil Azərbaycan dövlətinə göstərdiyi etimad nəticəsində “Əsrin müqaviləsi” uğurla həyata keçirildi.

Keçən illərdə dünyanın 16 dövlətinə məxsus 36 aparıcı şirkətlə 26 yeni neft müqavilələri bağlandı. Bu müqavilələr əsasında 30 il müddətinə Azərbaycan neft sənayesinə 70 milyard dollara qədər xarici investisiya qoyulmalıdır. Bu gün adambaşına düşən xarici sərmayələrin həcminə görə

Azərbaycan postsovet məkanında birinci yeri tutur və Şərqi Avropa ölkələri sırasında öncül mövqedədir.

Xəzər dənizinin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılması üçün Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa neft kəmərləri ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri çəkilib. Azərbaycan bölgənin və dünyanın əsas enerji mərkəzlərindən birinə çevrilmiş və müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində layiqli yer tutmuşdur. Bütün bu müvəffəqiyyətlərin – xüsusən Azərbaycanın xarici aləmdə hərtərəfli qarşılıqlı-faydalı əlaqələrinin yaranmasının əsasında Xəzər dənizinin zəngin karbohidrogen yataqlarının mövcudluğu və ondan düzgün istifadəni şərtləndirən Azərbaycanın yeni neft strategiyası durur.

1.3. Xəzər nefti global iqtisadiyyat və region maraqları çərçivəsində

Xəzər regionuna sahilyanı dövlətlərdən başqa uzaq xarici maraqlar da artmaqdadır. Xəzəryanı region siyasi coğrafi nöqteyi-nəzərdən 3 güclü təsirə malik olan geopolitik mərkəzlərin: Rusiya Federasiyası, Çin Xalq Respublikası və müsəlman dünyası arasında yerləşir. Onun Avropa və Asiya təmasında yerləşməsi də ona daha uzaq yerləşən dövlətlərin maraqlarını özünə cəlb edir. Bunlar indi və gələcəkdə də həmin regiondakı dövlətlərin xarici iqtisadi əlaqələrini və xarici siyasətini müəyyənləşdirəcəkdir. Həm də belə mövqeyin verdiyi strateji üstünlük iqtisadi cəhətdən inkişafı ilə yanaşı avrasiya materikində xeyirxah şəraitin formalaşmasına imkan yaradır. Xəzəri əhatələyən dövlətlərin BMT-nin və əksər beynəlxalq və regional təşkilatların üzvü olmaları da yaxın və uzaq dövlətlərlə birlikdə dünyadan təhlükəsizlik üçün öhdəlik götürmüşlər. Bu dövlətlər arasında qarşılıqlı anlaşma üçün MDB-nin “Mərkəzi Asiya

İttifaqının” vasitəsi ilə integrasiyanın gücləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xəzərin şərqində uzaq xaricin ən nəhəng iqtisadi məkanı Çin, Yaponiya və Koreya dövlətləridir. “İpək yolu” ilə onların Xəzərə yaxınlaşması əsasən Qazaxıstan Respublikası vasitəsilədir. İndi onun ixracının 24%-i, idxalının 21%-i Çin dövlətilədir. Son vaxtlar Qazaxıstan Respublikası Xəzər dənizinə daha çox yaxınlaşması tədbirləri görür. Xəzər sahillərindəki Aktau yaşayış məntəqəsində bərə portu və beynəlxalq aeroport tikməklə, Volqa və kanallar vasitəsilə Baltik və Qara dənizinə çıxmaq mövqeyini möhkəmləndirir. Qazaxıstan Respublikası uzaq xarici dövlətlərdən ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya, İsveç, Yaponiya, Oman və s. dövlətlərlə əlaqəsini gücləndirməklə Xəzər regionuna uzaq xaricin diqqətini artırır. Tənqiz neftinin Bakı-Tiflis Ceyhan kəməri ilə uzaq xaricə axıdılması üçün tədbirlər görür. Qaz sərvətlərinin, bioresursların mənimsənilməsi də uzaq xaricin buraya məqsədli yaxınlaşmasına təsir göstərir. Xəzər bütün regionun şərq hissəsində iqtisadiyyatın və siyasi mühitin daha çox canlanmasında baza roluna çevrilir. Xəzərin bütün sektorlarında və sahiləyən dövlətlərin ona yaxın yerlərində olan 20 milyard ton neft ehtiyatın mənimsənilməsi və istismarı üçün Malayziya, ABŞ, Norveç, Yaponiya, Hollandiya və s. dövlətlərin onlarla şirkətləri ilə müqavilə bağlanmışdır.

Bütün bu tədbirlər Xəzər regionunu beynəlxalq, iqtisadi və sosial proseslərin, habelə ən çevik və mürəkkəb siyasi maraqların toqquşduğu məkana çevirir, həm də o Qafqaz bölgəsi və Avrasiya materikində daha çox məsuliyyətli halqa olur.

Azərbaycan Respublikasının mərhum prezidenti Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənliklə bu beynəlxalq dünyədəki çətinlikləri zəiflətmək üçün “Əsrin müqaviləsi” proqramını lazım bilmişdir.

Beynəlxalq hüquq normalarına görə, hər bir sahiləyən dövlətin su hövzəsinin təbii sərvətlərindən istifadə etməyə haqqı vardır. Bu ildə son

20 ildə yaranmış yeni sahilyanı dövlətin Xəzərə maraqları onun təbii ehtiyatlarından istifadə ilə əlaqədar olaraq, hüquqi statusunun müəyyənəlməsi kimi mühüm bir problemi ortaya çıxarmışdır. Bu problemdə Rusiya Federasiyası Rusiya İmperiyası və Sovet dövründəki hegemonluğundan çıxış edərək əvvəlki mövqeyini saxlamaq üçün keçmiş respublikalara aşağı nəzərlə baxaraq, özünün üstünlüyünü saxlamaq fikrindədir. Bu yolla uzaq xaricin regiona maraqlarını azaltmağa çalışır. İran isə daim bixoviorist normaları əsas götürərək daha geniş hüquqi imkan yaratmaq istəyir. Bütün təsəvvürlər bu iki dövlət arasında 1828-ci ildəki Türkmənçay müqaviləsindən başlayaraq, Sovet hakimiyyəti dövründə də Sovet İttifaqı ilə İran arasındakı müqavilələri (onlar ancaq gəmiçilik və ticarət sahələrinə aid) əsas götürərək hər iki tərəfin o vaxtı keçmə xətti Astara-Həsənqulu su sərhəddi qəbul edilmişdi.

İndiki dövrdə yeni yaranışlarla bərabər bütün sahilyanı dövlətlərin hər biri Xəzərin hüquqi statusuna özünün mənafeyindən yanaşmağa təşəbbüs göstərir. Xəzər göl kimi götürüldükdə, yəni hər ölkənin milli sektoruna düşən payda tam suveren hüquq vardır. Belə halda Rusiya Federasiyasının payı az olduğu üçün Xəzərin kanallarda dünya okeanı ilə əlaqəsini bəhanə etmək, onun göl olması variantını qəbul etmir.

Azərbaycan Respublikasının təklifinə görə Xəzəri göl kimi götürməklə onun statusu SSRİ dövründəki bölgələrə əsasən aparılmalı, hər bir dövlətin milli sektorları məqbul sayılmalıdır. O vaxt Qazaxıstanın təklif etdiyi variant da əsasən buna uyğun gəlirdi. Lakin İran və Türkmənistan təklif edirlər ki, Xəzər qapalı su hövzəsi olub, sahilyanı dövlətlərin ümumi sərvəti, milli sektorların isə sahildən içəriyə 45 dəniz milli olmaqla orta sahə ümumi əmlak sayılmalı, oradakı neft-qaz çıxarmada bütün dövlətlərin ümumi iştirakı olmalıdır. Amma unutmamaq olmaz ki, yeni sahilyanı dövlətlərin dövlət sərhədləri onların dəniz sektorlarının sərhədlərinə də tətbiq olunmalıdır. N.Nazarbayev və S.Niyazovun Xəzərin statusuna aid danışıqlarında (25-26/II-1997-ci il)

onun milli sektorlara bölünməsinə əsas götürərək, təklif edilmişdir ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi tam müəyyənləşdirilməsinə qədər hər bir dövlət keçmiş sektorunda neft çıxara bilər. Bu variant uzun götür-qoydan sonra Rusiya tərəfindən məqbul hesab edilsə də Türkmənistan və İran tərəfindən qəbul edilmədi. Azərbaycan Beynəlxalq Konversiyalara (Qara dəniz hövzəsi İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatı, ATƏT) qoşulması və Azərbaycanın dünyadakı hakim dövlətlərlə neft müqavilələrinə bağlanması dövlətimizin bu sahədəki mövqeyini xeyli möhkəmləndirirdi.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev siyasi müdrikliyi ilə neft müqavilələrinin imzalanması nəticəsində Azərbaycan yəqinliklərinin sadəsi beynəlxalq aləmə nüfuz edərək Xəzərin hüquqi statusu sahəsində bizim ədalətli normalara əsasən haqlı olmağımızı daha da inandırıcı etdi. Xəzərin Azərbaycan sektorundakı ehtiyatlarının hakim Avropa dövlətlərinə çatdırılması da Xəzərin hüquqi statusunda Azərbaycanın mövqeyinə xeyli kömək etdi. Bu sahədə seçilmiş düzgün strateji xətt – Xəzərin milli sektorlara bölünməsi, artıq sahiləyən dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilir, Azərbaycanın dünya siyasətində beynəlxalq nüfuzunu yüksəldir.

İran dövlətinin Xəzərin hüquqi statusu ilə əlaqədar mövqeyi dəyişilməz olaraq qalır. Yəni o tarixi sərhədlər, coğrafi özünəməxsusluğa və elmi yanaşmaya əsaslanaraq dənizin kollektiv bölgüsü tərəfdarıdır. İran bölgüyə o şərtlə razıdır ki, onun minimal payı 20% təşkil etsin. İranın payı müəyyən hüquqlar, beynəlxalq qanunvericilik və təcrübə əsasında müəyyən edilsin. Onun 20%-lik payı yüz faizin mexaniki beşə bölünməsindən yox, orta xəttə əsasən olmalıdır. Burada ölkənin sahil xəttinin uzunluğuna mütləq əməl edilməlidir. Maraqlıdır ki, Xəzərin statusu ilə danışıqlarda İran nümayəndəsi demişdir: “Əhali sayının da nəzərə alınması lazımdır. Dənizin bölgü prinsipi sahiləyən ölkənin əhalisinin sayına müvafiq olan ədalət olunmalıdır. Bu, daha demokratik qayda sayılmalıdır.”

Göründüyü kimi İran diplomatiyasına görə ən az əhalisi olan dövlətə sektor payı da az düşməlidir. Çox güman ki, bu prinsipə sahilyanı dövlətlərin əksəriyyəti razı olmayacaqdır.

Bu təklifdən açıq görünür ki, İran Xəzərin hüquqi statusuna dair bu formada təklifi ilə danışıqlar prosesinin həllini uzatmağa çalışır. Məsələnin belə qoyuluşu onunla əlaqədardır ki, indiki vaxtda Xəzərin karbohidrogen resurslarının çıxarılması Rusiya kimi İran üçün də həlledici rola malik deyildir. Onların Xəzərə aid siyasətində ən önəmli amil geopolitik cəhətdən bu mənada özlərinin mövqelərini saxlamaqdır. Ona görə də regionun siyasi mənzərəsi tam aydınlaşmayınca Xəzər probleminin həlli uzanacaqdır.

Lakin bütün sahilyanı dövlətlər bilməlidir ki, Xəzərin status məsələsinə Xəzəryanı dövlətlərlə bərabər neft müqavilələrinə investisiya qoyulan güclü dövlətlər heç də az maraqlı deyildilər. Ona görə də sahilyanı dövlətlər Xəzərin statusuna dair maraqlarında bu amili də yaddan çıxarmamalıdırlar.

Bütün bunlarla bərabər Azərbaycan Respublikası Xəzərin ilk mərhələ olmaqla, Rusiya və Qazaxıstanın variantına: akvotoriyanın açıq, dəniz təkindəki sərhədlərin sektorlar çərçivəsində istifadəsi təklifinə qoşulmuşdur. Bundan sonra Türkmənistanın mövqeyindəki sərtlik xeyli səngimişdir. Bu da Azərbaycanın neft siyasətində Xəzərin statusunda birinci mərhələ kimi məqbul sayılmalıdır. Lakin yeri gəldikdə Azərbaycan haqlarına əsasən onun mövqeyinin genişlənməsinə təşəbbüs unudulmamalıdır.

Göründüyü kimi, hazırda Xəzər nefti uğrunda dünya geoiqtisadi məkanında böyük hadisələr yaşanır. Bunun başlıca səbəbləri Xəzərin statusunun və zəngin neftinin ixrac kəməri marşrutunun regionda qüvvələr nisbətinin xeyli dəyişməsi hesab olunur. Bu istiqamətdə Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini qorumaq və möhkəmləndirmək, ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, əhalisinin firavan həyatına nail olmaq məqsədlərini reallaşdırmaqdadır.

FƏSİL II. NEFT STRATEGİYASININ MAHİYYƏTİ, ƏSAS CƏHƏTLƏRİ VƏ İNSTİTUSİONAL QURULUŞU

2.1. Neft strategiyasının mahiyyəti və əsas cəhətləri

Dərin mənəvi, mədəni, elmi, iqtisadi potensiala, əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyə malik Azərbaycan həm də özünün zəngin təbii sərvətləri ilə məşhurdur. Bu sərvətlər içərisində neft əsas yer tutur. Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyevin müdriklik və uzaqgörənliklə, dərin inam və qətiyyətlə, məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi qlobal, genişmiqyaslı və çoxşaxəli iqtisadi siyasət nəticəsində bu gün neft onun əsl sahibi olan Azərbaycan xalqına xidmət edərək ölkəmizin siyasi müstəqilliyinin, iqtisadi tərəqqisinin, insanlarımızın rifahının təmin edilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Lakin Azərbaycan xalqı yalnız XX əsrin sonralarında müstəqillik qazandıqdan sonra bu sərvətlərdən tam bəhrələnmək imkanı qazanmışdır. Bu imkanı reallığa çevirən isə Heydər Əliyev olmuşdur.

Bütün dünyada qədim neft diyarı kimi tanınmış Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı hələ XIX əsrin ortalarından başlanmışdır. 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yatağında qazılmış quyudan vurmuş neft fontanı Azərbaycanda "qara qızılın" sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsasını qoymuşdur. Artıq 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir.

XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan neft sənayesinə xarici kapitalın güclü axını başlanmışdır. Neft sənayesinin inkişafı yerli sahibkarların böyük bir nəslini yetişdirmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və başqaları öz bacarığı, istedadı və əməksevərliyi sayəsində iri neft sənayeçilərinə çevrilmiş, xalqın, millətin rifahı üçün böyük işlər görmüşlər.

İkinci Dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqında çıxarılan neftin 75 faizini verən Azərbaycan cəbhəni yanacaq ilə təmin edərək alman faşizmi üzərində qələbədə böyük rol oynamışdır.

1949-cu ildə açıq dənizdə, Bakı şəhərindən 100 kilometr məsafədə o zaman üçün nadir yataq sayılan Neft daşlarında vuran fontan dənizdə neftçıxarmanın yeni mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Azərbaycan dünyada ilk dəfə olaraq açıq dənizdə neft çıxarmağa başlamışdır.

XX əsrin 70 - 80-ci illəri Azərbaycan neft sənayesinin böyük nailiyyətləri ilə yadda qalaraq onun inkişafı, maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi illəri olmuşdur. Həmin illərdə respublikamızın neft sənayesinin bütün uğurları Azərbaycana rəhbərlik etmiş Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır.

Bu illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülmən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı dərin dəniz özülləri zavodu kimi nəhəng strateji istehsalat qurğusu tikilmişdir. Bununla yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesinin və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur.

70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Xəzərdə planlı surətdə geoloji-kəşfiyyat işlərinin təşkili və həyata keçirilməsi də Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindəndir. Bu gün qətiyyətlə demək olar ki, Heydər Əliyevin bu illərdə respublikanın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi neft sənayesində də gördüyü işlər onun uzaqgörən planlarının - Azərbaycanı "Əsrin müqaviləsi"nə, deməli xalqımızın müstəqilliyinə və rifahına doğru aparmaq niyyətlərinin əsasını təşkil edirdi.

Müstəqillik tariximizin ilk illərində neft və qaz hasilatının artımına ölkənin qarşıdakı iqtisadi və sosial çətinliklərin aradan qaldırılmasının əsas vasitələrdən biri kimi baxılırdı. Belə bir şəraitdə maliyyə vəsaitinin məhdudluğu xarici şirkətlərin və investorların cəlb olunmasını strateji zərurətə çevirmişdi. Lakin

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü ilə yanaşı, ölkəni bürümüş daxili ziddiyyətlər, sərbətsizlik, özbaşınalıq Qərbin neft şirkətlərini Azərbaycandan çəkirdi. Eyni zamanda aparılan danışıqlarda isə Azərbaycanın iqtisadi maraqları tam təmin olunmurdu.

Azərbaycan neftinə maraq göstərən xarici neft şirkətləri ilə hələ 80-ci illərin axırlarından aparılan danışıqlar artıq 1993-cü ilin yazında başa çatmaq üzrə idi. Həmin dövrdə Azərbaycan elə bir müqavilənin imzalanmasına yaxınlaşmışdı ki, o nəinki xalqın mənafelərini nəzərə almır, həmçinin ölkənin qiymətli təbii sərvətini talan edərək iqtisadiyyata böyük ziyan vururdu.

Yalnız xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında taleyüklü dəyişikliklərin başlanğıcını qoydu.

Neft müqaviləsi üzrə müzakirələrə, danışıqlara faktiki olaraq yenidən başlandı və nəhayət, çətin danışıqlar prosesindən sonra Azərbaycanın maraqlarına tamamilə cavab verən müqavilə şərtləri əldə edildi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstən" sarayında Qərbin neft şirkətləri ilə bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. Sonradan haqlı olaraq "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan bu saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft salnaməsinə əbədi həkk olundu.

"Əsrin müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və, Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Azərbaycanın "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: "1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir."

Ötən dövrdə Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları - Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında xarici ölkələrin neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır. Bu gün həmin sazişlərin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir.

Bu sazişlərdə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 60 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur. Bu məbləğdən 4,5 milyardı artıq ölkəmizə investisiya şəklində qoyulmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın bütün kateqoriyaları üzrə karbohidrogen ehtiyatları 4 milyard tondan çoxdur ki, bu da Azərbaycanı dünyanın ən iri neft regionları sırasına çıxarır.

1999-cu il aprelin 17-də müstəqil Azərbaycanın tarixində fəvqəladə əhəmiyyətli daha bir hadisə baş vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçmanın iştirakı ilə Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verilmişdir. "Çıraq" yatağından hasil olunan neftin Supsa limanından dünya bazarlarına ixracına başlanmış və ilk dəfə olaraq Azərbaycan nefti şimala yox, qərbə istiqamət götürmüşdür.

Real həyat növbəti dəfə ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörənliyini, onun siyasi, iqtisadi, kommersiya və digər risklərin dəqiq hesablanmış balansını və Azərbaycanın uzunmüddətli strateji maraqları üzərində qurduğu çoxvariantlı ixrac strategiyasının əsaslı olduğunu göstərdi.

Heydər Əliyevin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarına nəqlidir. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli şəkildə qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli Bakı - Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac boru kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

Yalnız Heydər Əliyevin yüksək nüfuzu və müxtəlif ölkələrin dövlət və hökumət başçıları siyasi, işgüzar dairələrin nümayəndələri, neft şirkətlərin rəhbərləri ilə mütəmadi danışıqları nəticəsində Azərbaycan neftinin Türkiyəyə nəql olunması barədə mühüm hökumətlərarası sazişlər imzalanmışdır.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə görüşünün gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı - Tbilisi - Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə" dair saziş imzalamışlar. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən "İstanbul Bəyannaməsini" imzalamışlar. Bununla da Azərbaycanın uzunmüddətli siyasi, iqtisadi mənafeələrinin təmin edilməsi, genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, eyni zamanda regionda sülhün, sabitliyin və təhlükəsizliyin bərqərar edilməsi üçün Heydər Əliyev tərəfindən növbəti mühüm addım atılmışdır.

Heydər Əliyevin dərinəndən düşünülmüş neft strategiyası nəticəsində Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə, dünyanın neft mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi andan dərk etdi ki, dünya bazarlarına neftin ixrac edilməsi respublikanın neft siyasətinin və strategiyalarının bütün güclərini cəmləşdirməli olduğu amildir. 80-ci illərin sonlarında bir ixrac boru kəmərinə malik olan Azərbaycan onların sayını artırmağı planlaşdırdı və nəticədə TransXəzər sualtı boru kəmərlərinin ona birləşəcəyini qabaqcadan müəyyən edə bildi. Beləliklə, dünya bazarına Xəzər karbohidrogen ehtiyatlarının

boru kəmərləri vasitəsilə ixracının vahid sistemi yaradılacaq, Azərbaycana gəldikdə isə, o Xəzər boru kəmərləri şəbəkəsinin mərkəzində yerləşəcək.

Azərbaycanda həyata keçiriləcək neft strategiyası ölkəmizdə xarici sərmayələr ilə yanaşı müasir texnologiyaların, iş təcrübələrinin, yeni idarəçilik qaydalarının, iqtisadi münasibətlərin daxil olması üçün də şərait yaradacaqdır.

Bu Azərbaycanın neft strategiyasının əsas mahiyyətini təşkil edir. Bütün bunları həyata keçirmək uzun illərə hesablanmış strategiya tələb edirdi. Bu strategiyanın əsası 1994-cü ildə qoyuldu.

1994-cü ilin sentyabrın 20-də Bakıda "Gülüstan" sarayında qərbin neft şirkətləri arasında bağlanmış neft sazişi müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinin şanlı səhifəsini açdı. Sonradan haqlı olaraq "Əsrin Müqaviləsi" adlandırılan bu saziş həqiqətən müstəqil Azərbaycanın neft salnaməsinə həkk oldu. "Əsrin Müqaviləsi" adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

Azərbaycanın "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan yolu haqqında Heydər Əliyev demişdir: "1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyanın da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir".

Həmin gün Bakıda dünyanın 8 ölkəsini (Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Norveç) təmsil edən 11 iri neft şirkəti ilə Azərbaycan tərəfi arasında imzalanaraq tarixə "Əsrin Müqaviləsi" adı altında düşən "Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsi üzrə hasilatdan pay bölgəsi sazişi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən 30 il müddətində 550 milyon ton neft və 55 milyard m³ qaz əldə edilməlidir. Bu müddət ərzində Azərbaycanın gəliri üç mənbədən alınacaqdır: təbii ehtiyatların mülkiyyətçisi hüququndan irəli gələn gəlirlər; yataqların işlənməsinə investisiya

qoyuluşlarının iştirakı ilə bağlı gəlirlər; respublika büdcəsinə konsorsiumun gəlirinin dördü bir hissəsi məbləğində vergi ayırmaları. H.Əliyev belə addım atmaqla ölkəmizin dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq olduğunu nümayiş etdirir. Biz bununla Azərbaycanla dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradırıq¹.

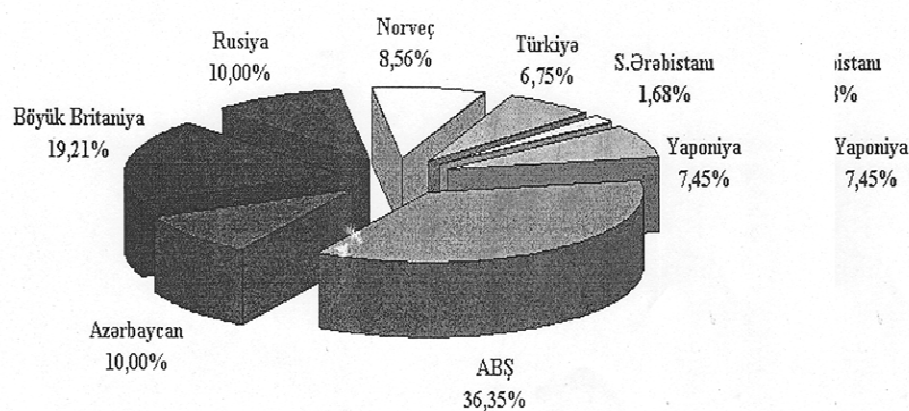
Bu müqavilə xarici şirkətlər üçün Azərbaycana yol açaraq, respublikanın xalq təsərrüfatına daha da çox investisiya qoyulmasına şərait yaratdı.

Bu müqavilədə əldə edilən mənfəət Azərbaycan iqtisadiyyatının bir çox sahələrində yüksək texnologiyalara keçirilməsini təmin edəcək, o cümlədən infrastrukturun yeniləşdirilməsinə imkan verəcəkdir. İri neft şirkətlərinin Azərbaycan Respublikasında uğurlu işi xaricdə dövlətimizə e'timadı möhkəmləndirəcək və şübhəsiz ki, yeni xarici investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaradacaqdır. İxrac sistemi iki boru kəməridən - Şimal və Qərb kəmərlərindən ibarət olacaqdır. Şimal sistemi Səngəçal terminalından Novorossiyskə qədər uzanır. Qərb sistemi isə Səngəçal terminalından Qara dənizədək uzanır.

O cümlədən, "Xəzərdənizneft" yarım dalma üzən, qazma qurğusu "Əsrin müqaviləsi"nin həyata keçirilməsində böyük rol oynamışdı. Sonralar "Xəzərdənizneft"ə yeni ad - xalqımız üçün əziz olan "Dədə Qorqud" adı verildi. Mübaliğəsiz demək olar ki, 20 sentyabr 1994-cü il tarixli bu saziş XXI əsr Azərbaycanın bünövrəsini qoydu. Başqa sözlə, bu saziş əsrin yox, əsrlərin müqaviləsi adlandırılmalıdır. "Əsrin Müqaviləsi" indiyə qədər Xəzərin Azərbaycan sektorunda 14 ölkənin 32 neft şirkətinin iştirakı ilə 25 iri neft müqaviləsinin imzalanması ilə şərtlənən nəhəng siyasi-iqtisadi hadisədir.

¹ www.aliyevheritage.org

Şəkil 1. "Əsrin müqaviləsi" imzalanarkən şirkətlərin mənsub olduğu dövlətlər üzrə pay bölgüsü

Neft sektorunun ÜDM-dəki payı getdikcə artmaqdadır və artıq 43%-i aşıb. Hesablamalar bu rəqəmin 2010-cu ildə 75%-i ötəcəyinin göstərir.¹

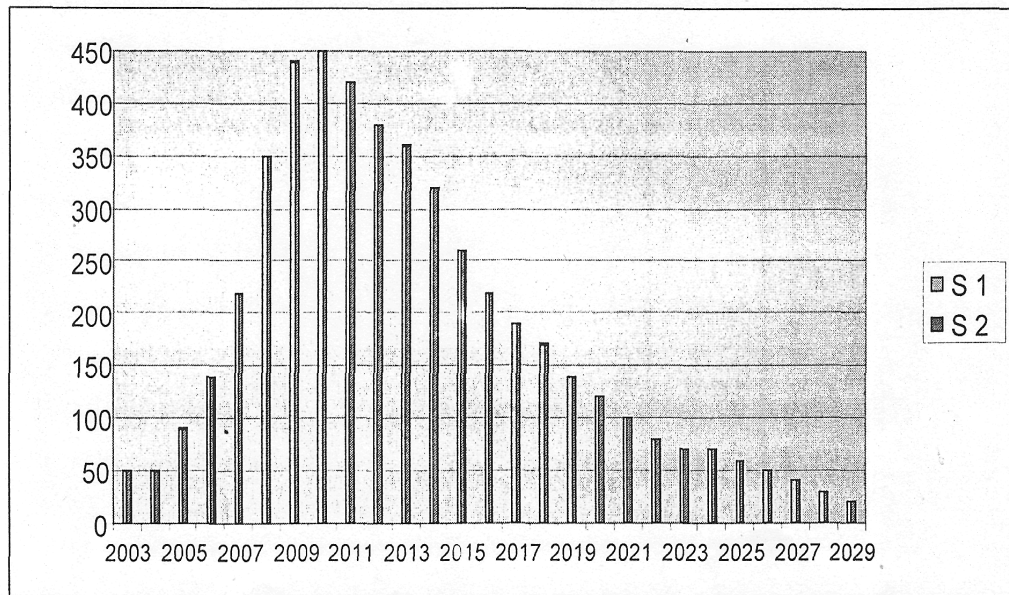
Müqayisə üçün qeyd edək ki, neft sektorunun ÜDM-dəki payı Rusiyada 13%-ə, Norveç 46%-ə, Nigeriyada isə 20%-ə yaxındır.

1994 - 2008-ci ilbrdə hasilatın pay bölgüsü təyinatlı neft müqavibbrinin təsnifat strukturu aşağıda göstərilənlər kimidir:

- **Azəri, Çıraq, Günəşli** neft yataqları ilə müqavilə 29.09.94-cü ildə bağlanmış, 12.12.94-cü ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 11,5-20 milyard ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 700 milyon ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü Lukoyl-10%, Statoyl-8,5633%, İtochi-3,92055, TPAO-6.75%, BP/AMAKO-34,14%, Delta-1,68%, Yunokal-10,0489%, EKSSON-8,0006%, PENZOL-4,8175%, RAMKO-2,0825%, ARDNŞ-10%

¹ Oil funds experiences of creation activities and perspectives of developments Baku 2002, page 18

Şəkil 2. Azəri - Çıraq - Günəşli Neft Hasilatı

- **Qarabağ** neft yatağı ilə müqavilə 10.11.95-ci ildə bağlanmış, 23.02.96-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,2 mlrd ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ACIP-5%, Penzol-30%, ARDNŞ-7,5%, Lukoyl-7,5%, LUKACIP-50%.

- **Şah-Dəniz** neft yatağı üzrə müqavilə 04.06.96-cı ildə bağlanmış, 17.10.1996-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 4,0 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 mln ton neft və 1 trln m³-ə yaxın təbii qaza bərabərdir. Pay bölgüsü : TPAO-9%, NIOK-10%, Elf-10%, Luköyl-10%, BP/Statoyl-51%, ARDNŞ-10%.

- **Dan-Ulduzu, Əsrəfi** neft yataqları ilə müqavilə 14.12.1996-cı ildə bağlanmış, 7.03.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,5 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: AMOKO-30%, UNOKAL-25,5%, Delta-4.5%, İtochi-20%, ARDNŞ-20%.

- **Lənkəran-Dəniz, Talış-Dəniz** neft yataqları ilə müqavilə 13.01.97-ci ildə bağlanmış, 30.06.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,54 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 mln ton

neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ELF-40%, Total-10%, ARDNŞ-25%, OCEK-10%, Demineks-10%, Petrofma-5%.

- **Yalama /D22/** neft yatağı ilə müqavilə 03.07.97-ci ildə bağlanmış, 10.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 1,5 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-40%, LUKARKO-60%.

- **Oğuz** neft yatağı ilə müqavilə 01.08.97-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 800 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 75 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, MOBİL-50%

- **Abşeron** neft yatağı ilə müqavilə 01.08.97-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 3,5 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 150-300 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, Total-20%, Şeron-30%

- **Naxçıvan** neft yatağı ilə müqavilə 01.08.97-ci ildə bağlanmış, 05.12.1997-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 500 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 75 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü : ARDNŞ-50%, EKSON-50%

- **Kürdaşı** neft yatağı ilə müqavilə 02.06.98-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 2.0 mlrd mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 90-120 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, ACIP-25%, TPAO-5%, PEPSOL-5%, MITSUI-15%

- **Cənub Qərbi Qobustan** neft yatağı ilə müqavilə 02.06.98-ci ildə bağlanmış, 27.11.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 250 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 30-60 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-20%, Yunion Texas-40%, Komanvels-40%

- **İnam** neft yatağı ilə müqavilə 21.07.98-ci ildə bağlanmış, 28.12.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 3,75

mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 150-250 mln ton neftə bərabərdir.
Pay bölgüsü: APvDNŞ-50%, AMOKO-25%, Monumen 12,5% SFK-12,5%

- **Muradxanlı** neft yatağı ilə müqavilə 21.07.98-ci ildə bağlanmış, 27.11.1998-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 700 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 50-80 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, RAMKO Energy-50%,

- **Alov, Araz, Şərq** neft yatağı ilə müqavilə 21.07.1998-ci ildə bağlanmış, 23.03.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 9,0 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 150-300 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-40%,BP/AMOKO -15%, Eksson-15%, Statoyl-15%, TRAO-10%, Alberta Energy Company-5%

- **Kürsəngi, Qarabağlı** neft yatağı ilə müqavilə 15.12.1998-ci ildə bağlanmış, 16.03.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 800 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 30-80 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, Amerada Hess/Delta-20%, Frontera-30%

- **Yanan-Tava, Atəşgah, Muğan-Dəniz** neft yatağı ilə müqavilə 25.12.1998-ci ildə bağlanmış, 17.06.1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 2,3 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, İtochi-7,5%, İNPEX-12,5%, ŞAPEX-22,5%, TUYKOKU-7,5%

- **Savalan, Dalğa, Lerik-Dəniz, Cənub** neft yatağı ilə müqavilə 27.04.99-cu ildə bağlanmış, 27.04.99-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 4,5 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 100-120 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, Mobil-30%, "Bölüşdürülməyən hissə" -30%

- **Zəfər, Məşəl** neft yatağı ilə müqavilə 27.04.99-cu ildə bağlanmış, 08.05.2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 5,0 mlrd ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 120-150 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, Eksson-30%, Konoko-20%

- **Padar** neft yatağı ilə müqavilə 27.04.99-cu ildə bağlanmış, 08.05.2000-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 400 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 120-150 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: ARDNŞ-50%, Kura Valled LTD-50%

- **Mişovdağ - Kəlaməddin** neft yatağı ilə müqavib 12.09.2000-ci ildə bağlanmış, 02.05.2001-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Proqnozlaşdırılmış investisiyalar 400 mln ABŞ dolları, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar 120-150 mln ton neftə bərabərdir. Pay bölgüsü: Karasu Development Company LTD-49,3%, Petroyl-35,7%, ARDNŞ-15%

- **Zığ-Hövsan** neft yatağı ib müqavilə 11.03.2001-ci ildə bağlanmışdır. Pay bölgüsü : ARDNŞ-51%, Lukoyl-49%

- **Pirsaat** neft yatağı ilə müqavilə 04.06.2003-cü ildə Çin dövlət neft kompaniyası ilə ARDNŞ arasında bağlanmışdır.

- **Binəqədi, Qırməki, Çaxnaqlar, Sulutəpə, Masazır, Fatmayı, Şabandağ və Sianşor** neft yataqlarının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, AZEN Oil Company Bi.Vi və ARDNŞ-nin ortaqlar neft şirkəti arasında 29 sentyabr 2004-cü ildə saziş bağlanmış və 29 aprel 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

- **Kürovdağ** yatağının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, Caspian Energy Group Limited və ARDNŞ-nin ortaqlar neft şirkəti arasında 5 noyabr 2004-cü ildə saziş bağlanmış və 29 aprel 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

- **Qaraçuxur** yatağının daxil olduğu blokun bərpası, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında ARDNŞ, Nobel Sky Limited və ARDNŞ-nin ortaqlar neft şirkəti arasında 18 iyun 2004-cü ildə saziş bağlanmış və 29 aprel 2005-ci ildə qüvvəyə minmişdir.

Respublika iqtisadiyyatının ümumdünya təsərrüfatı ilə çoxşaxəli və intensiv integrasiyası müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biridir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Respublikamızda milli iqtisadiyyatın formalaşması

və inkişafı yalnız daxili imkanlarla deyil, xeyli dərəcədə xarici amillərlə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarından geniş səmərəli şəkildə istifadəsi ilə bağlıdır.

İndi Azərbaycanın maliyyə imkanları kifayət qədər böyükdür. Bizim uğurlu neft strategiyamız bizə çox böyük uğurlar gətirmişdir. İndi biz istənilən sahəyə investisiya qoya bilirik. Həqiqətən, artıq daxili investisiyalar hesabına Azərbaycanda çoxsaylı yeni sənaye obyektləri inşa edilmişdir. Məsələn, 2003 - 2006-cı illərdə təkcə xalq istehlakı malları istehsal edən 31 müəssisə və sex tikilib istifadəyə verilmişdir. Onlardan 29-u regionlarda yaradılmışdır. Rayonlarda həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, emalı və istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr tikilmişdir. İndi isə bölgələrdə iri, yeni sənaye müəssisələri yaradılmağa başlanmışdır. Prezidentin təməlqoyma mərasimində iştirak etdiyi Gəncə polad kompleksinin və "Det-al" alüminium zavodunun tikintisinə başlanması buna konkret misaldır. Polad kompleksinin inşasına 800 milyon dollar həcmində investisiya qoyulacaq, burada ildə 1 milyon ton polad istehsal olunacaq, həmin məhsul neft hasilatı sənayesində istifadə edilən yüksək keyfiyyətli polad boruların, eləcə də inşaat materiallarının istehsalına imkan verəcək. Bunlarla bərabər, kompleksin fəaliyyətə başlaması nəticəsində polad məhsullarının ixracına geniş imkanlar yaranacaq. Nəhayət. Daşkəsən və Gəncədə 1800 yeni iş yeri açılacaq. İldə 100 min ton alüminium istehsal edəcək zavodun işə düşməsi isə Azərbaycanda alüminium istehsalını 160 min tona çatdırmağa imkan verəcəkdir. 2 il ərzində 230 milyon dollar məbləğində sərmayənin qoyulacağı bu müəssisədə 500 yeni iş yeri yaradılacaq. Göründüyü kimi, bütün iri layihələrin reallaşması nəticəsində əldə olunan uğurlardan biri də işsizlik probleminin uğurlu həllidir.

Təsadüfi deyil ki, son yeddi il ərzində ölkədə təxminən 900 min yeni iş yeri açılmışdır.

2.2.Neft-qaz məhsullarından əldə olunan gəlirhin xüsusi fondda — Dövlət Neft Fondunda yığılmasının vacibliyi.

Neft ehtiyatlarına malik olan dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, asan əldə olunan neft gəlirləri bəzən səmərəli istifadə olunmur. Bir çox ölkələrdə qeyri-səmərəli məsrəflərin həddən yüksək olması və daxili maliyyə fırldaqçılığının geniş yayılması müşahidə olunub. Məhz belə məsrəflərin qarşısının alınması və maliyyə intizamının möhkəmlənməsi üçün neft və qazdan gələn gəlir xüsusi fondda toplanmalı idi.

Neft istehsalının qədim tarixinə baxmayaraq, Azərbaycanın öz neft sərvətinin idarə edilməsi üzrə çox az təcrübəsi olub. Ölkə 1991-ci ildə müstəqillik əldə edəndə qədər bu vəzifə Sovet İttifaqının səlahiyyətlərinə daxil olub.

Bunu nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, karbohidrogen gəlirlərinin düzgün idarə edilməsinin təmin olunması hal-hazırda Azərbaycan üçün çox vacibdir. Bunun bir neçə səbəbi var. Əvvəla, Azərbaycan iqtisadiyyatı neftdən asılıdır. Neft sektoru ölkənin sənaye istehsalının və ixracın ümumi həcmnin çox böyük bir qismini təşkil edir. Ölkə "holland sindromu" üçün səciyyəvi olan inflyasiya, milli valyutanın real mübadilə kursunun artması, eləcə də qeyri-neft sektorunun zəif inkişaf etməsi problemi ilə qarşılaşa bilər. İkincisi, Azərbaycanın neft və qaz ehtiyatları çox olsa da, nəzərə alınmalıdır ki, bunlar tükənən sərvətlərdir. Proqnozlara görə Azərbaycanda neft istehsalı öz zirvəsinə çatacaq və 2024-cü ildə maksimum istehsalın dördə biri səviyyəsinə qədər azalacaqdır və s.

Bütün sadaladığımız amilləri nəzərə alaraq neft və qaz ixracından gələn gəlirin toplanması üçün xüsusi fondun yaradılması zərurəti meydana çıxdı. Bu xüsusi fond yaradılarkən dünyanın bir sıra dövlətlərində bu cür qurumların olunmuş, eyni zamanda yerli xüsusiyyətlər və mövcud ehtiyaclar da nəzərə alınmışdır. Bunu nəzərə alan Heydər Əliyevin göstərişinə uyğun olaraq, oxşar fondların normativ - hüquqi əsasları ilə tanış olmaq və təcrübəni öyrənmək

məqsədlə hökumətimizin bir sizə nümayəndələri Norveçə ezam olub, Norveç Neft Fondu ilə tanış olmuşdular.

Neft Fondunun yaradılması fəlsəfəsinin əsasını Azərbaycan xalqına Tanrı tərəfindən bəxş edilmiş neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin edilməsi təşkil edir. Neft Fondunun qarşısında qoyulan əsas vəzifə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bugünkü və gələcək nəsillərinin mənafeyi naminə neft və qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsi sahəsində bağlanmış sazişlərin həyata keçirilməsindən və Neft Fondunun öz fəaliyyətindən əldə olunan valyuta və digər vəsaitin yığılmasını və səmərəli idarə olunmasını təmin etməkdir. Bundan başqa Neft Fondunun qarşısında ölkə iqtisadiyyatını artan xarici valyuta daxilolmalarının mümkün mənfi təsirlərindən qorumaq (manatın kəskin bahalaşması və yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin pisləşməsi), makroiqtisadi tarazlığı gözləmək məqsədləri və maliyyə intizamına xələl gətirməmək öhdəçiliyi durur.

Bütün bunları nəzərə alaraq ölkənin neft yataqlarının xarici şirkətlər ilə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət, neftin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyev "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" 29 dekabr 1999-cu 11 tarixli 240 nömrəli Fərman imzaladı. Fərmana müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu yaradıldı. Onu da qeyd edək ki, ölkə prezidentinin "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" fərman imzalaması və fondun əsasnaməsini təsdiq etməsi "Əsrin müqaviləsi"nin və sonrakı müqavilələrin davamı oldu.

Bu fərmana əsasən fondun aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşdırılması müəyyən edilib:

- Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin və qazın satışından əldə edilən gəlirlər (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş ödənişlər çıxılmaq şərti ilə);

- bonus ödənişləri;

- akrhesabı ödənişlər (2001-ci ildən başlayaraq);

- xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr çərçivəsində dövlət əmlakından istifadə üçün icarə haqqı;

- fondun fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər;

- xarici şirkətlərlə bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq Azərbaycan tərəfinə verilən aktivlərin satışından və digər daxilolmalardan əldə edilən gəlirlər. Fərmana müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun Əsasnaməsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etməli, Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu fəaliyyətə başlayanadək onun vəsaitlərinin xüsusi hesabda toplanmasını təmin etməli idi.¹

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun fəaliyyəti isə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 29 dekabr tarixli 434 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu haqqında Əsasnamə"yə uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu əsasnamədə neft və qazın kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsünə dair Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə (və ya müvafiq Səlahiyyətli Dövlət Orqanı ilə) sərmayəçilər arasında bağlanmış Sazişlərin həyata keçirilməsindən, habelə Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair bağlanmış digər Sazişlərin həyata keçirilməsindən Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi vəsaitin səmərəli idarə olunması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması qeyd olunur.

Bundan əlavə əsasnamədə aşağıdakı müddəalar yer alır:

¹ "Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" fərmanı (29 dekabr 1999-cu il.)

- Fond Azərbaycan Respublikası Prezidenti qarşısında hesabat verir və məsuliyyət daşıyır.

- Fond büdcədən kənar dövlət təsisatıdır, hüquqi şəxsdir, bank təşkilatlarında hesablaşma və digər hesablara, üzərində Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin əksi və öz adı olan möhürə, müvafiq ştamplara və blanklara malikdir.

- Fondun vəsaitinin formalaşması və xərclənməsi üzərində Ümumi nəzarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

- Fond öz fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları, fiziki və hüquqi şəxslərlə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir.

- Fond öz Fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəmcanlarını, habelə bu Əsasnaməni rəhbər tutur.

Əsasnaməyə bunlardan başqa Fondun əsas vəzifələri, formalaşma mənbələri, vəsaitlərin istifadə olunması, idarə edilməsi və s. müddəalar daxildir.

Hüquqi şəxs statusuna malik büdcədən kənar dövlət təsisatı olan Neft Fonduna Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan və vəzifədən azad edilən İcraçı Direktor rəhbərlik edir. Neft Fondunun fəaliyyətinə ümumi nəzarət müvafiq dövlət orqanlarının və ictimai təşkilatlarının nümayəndələrindən, habelə digər şəxslərdən ibarət Müşahidə Şurası tərəfindən həyata keçirilir. Müşahidə Şurasının başlıca vəzifəsi Neft Fondunun İcraçı Direktoru tərəfindən hazırlanan illik büdcə layihəsinə və büdcənin icrası barədə hesabatlara, habelə illik hesabatlara və maliyyə fəaliyyətinin auditinin nəticələrinə rəy verməkdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 2007-ci il tarixli 2177 sayılı Sərəncamı ilə Müşahidə Şurasının 9 nəfərdən ibarət tərkibi təsdiq edilmişdir. Neft Fondunun büdcəsinin icrası Müşahidə Şurası tərəfindən verilmiş rəy əsasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Neft Fondunun büdcəsinə, o cümlədən vəsaitinin istifadə edilməsinin əsas istiqamətləri (proqramına) və illik xərclər smetasına

uyğun olaraq həyata keçirilir. "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında" fərmanda göstərilən Fondun formalaşma mənbələrinə daha izahlı və əlavələrlə birlikdə baxaq:

- > Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər;

- > Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar;

- > Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə şəhəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər;

- > Neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

- > Neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər;

- > Neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər;

- > Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər.

- > Qrantlar və digər təmənnasız yardımlar.

- > Qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxil olmalar.

Neft Fondunun gəlir mənbələrinin çoxluğu, o cümlədən gəlirlərin özlərinin çoxluğu onun fəaliyyətində şəffaflığın maksimum səviyyədə olmasını tələb edir. Neft Fondunun hesabat sistemində şəffaflığın təmin edilməsi isə ilk növbədə Neft Fondunun maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatının müstəqil auditor tərəfindən yoxlanılması vasitəsilə həyata keçirilir.

Bu gün dünya bazarlarına ixrac olunan neft hesabına ölkəyə daxil olunan külli miqdarda neft dollarından səmərəli istifadə problemi aktualdır. Bunun üçün xarici şirkətlərlə iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək, müasir texnologiyanı

ölkəyə gətirməklə yeni yataqların kəşfiyyatına başlamaq, bundan başqa neft gəlirləri qeyri-neft sektorunun, hazır məhsullar istehsalının inkişafına, regionlarda sosial-iqtisadi rifahın artmasına, sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına istifadə edilməlidir. Hazırda fəaliyyət gətirən “Dövlət Neft Fondu”da məhz bu məqsədlərin həyata keçirilmə konsepsiyasını işləyib hazırlamaq məqsədilə yaradılmışdır.

2.3. Neft və qaz gəlirlərindən istifadənin institusional istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2015-cı il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il üçün büdcəsi təsdiq edildi. Neft Fondunun təsdiq olunmuş büdcəsinə uyğun olaraq, 2016-cı ildə Fondun gəlirləri 6 711 564,1 min manat, xərcləri 8 181 399,7 min manat təşkil etməsi nəzərdə tutulur.

Neft Fondunun büdcəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, Neft Fondunun qarşısında qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin icrasını təmin etmək üçün tərtib edilən və Neft Fondunun gəlir və xərclərini əks etdirən illik maliyyə proqramıdır. Neft Fondunun büdcəsinin tərtibi və icrası Azərbaycan Respublikasında vahid makroiqtisadi siyasətin yürüdülməsi və dövlət idarəetmə sektorunun gəlir və xərclərinin ümumiləşdirilməsi prinsipi əsasında həyata keçirilir.¹

Neft Fondunun büdcəsi ilə nəzərdə tutulmuş xərclər istisna olmaqla Neft Fondunun hesabına hər hansı digər xərclərə yol verilmir.

Neft Fondunun büdcəsi gəlir maddələri və xərc maddələri bölmələrindən ibarətdir. Neft Fondunun büdcəsinin maddələrinin qruplaşdırılması Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təsnifatı və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq həyata keçirilir.

¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun illik gəlir və xərclər proqramının (büdcəsinin) tərtibi və icrası qaydaları .

Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il büdcəsinin gəlirlərinin aşağıdakı daxilolmalar hesabına formalaşması nəzərdə tutulur:¹

Cədvəl 2. Gəlir mənbələri – Gəlirin məbləği (min.manat).

Nö	Gəlir mənbələri	Gəlirlərin məbləği min.manat
1	Azərbaycan Respublikasının payına düşən karbohidrogenlərin satışından əldə edilən xalis gəlirlər (karbohidrogenlərin nəql edilməsi üzrə məsrəflər, bank, gömrük rəsmiləşdirilməsi, müstəqil nəzarət (sörveyer), marketing və sığorta xərcləri çıxılmaq şərti ilə, habelə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin sərmayəçiləri, payçısı və ya tərəfdaşı olduğu layihələrdə onun sərmayəsinə və ya iştirak payına düşən gəlirlər istisna olmaqla)	6094 053,0
2	Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər	2100,0
3	Neftin və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər	12600,0
4	Dövlət Neft Fondunun valyuta aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər	602 790,1
5	Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar	21,0
Cəmi		6 711 564,1

Ümumiyyətlə götürüldükdə cədvəldə göstərilən bəndlərin içində ayrıca maddə kimi göstərilməyən gəlir mənbələrindən bunları göstərək. (bu mənbələr Dövlət Neft Fondunun bütün fəaliyyəti ərzində gəlir əldə edə biləcəyi mənbələrdir) Neft-qaz sazişlərinin imzalanması və ya icrası ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən ödənilən bonuslar, karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsi ilə əlaqədar sərmayəçilər tərəfindən müqavilə sahəsindən istifadə üçün ödənilən akrhesabı ödənişlər, neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi ilə bağlı

¹ Dövlət Neft Fonduunun 2016-cı il üçün büdcəsi. Respublika qəzeti, 30 dekabr 2015-ci il.

Azərbaycan Respublikasının payına düşən dividendlər və mənfəətin bölüşdürülməsindən əldə edilən gəlirlər, neft və qazın Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər, neft-qaz sazişləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinə və ya səlahiyyətli dövlət orqanına sərmayəçilər tərəfindən verilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlər, Dövlət Neft Fondunun aktivlərinin yerləşdirilməsindən və idarə olunmasından əldə edilən gəlirlər, qrantlar və digər təmənnasız yardımlar, qanunvericiliyə uyğun olaraq digər gəlirlər və daxil olmalar və s.

Dövlət Neft Fondunun 2016-cı il büdcəsinin xərcləri aşağıdakı məqsədlərə yönəldilir:

Cədvəl 3.Xərc istiqamətləri - Xərclərin məbləği (min manat)

N	Xərc istiqamətləri	Xərclərin məbləği (min manat)
1	Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələləri ilə bağlı bəzi tədbirlərin maliyyələşdirilməsi	90 000,0
2	Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il dövlət büdcəsinə transfert	6 000 000,0
3	Cənub Qaz Dəhlizi layihələrində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi	1822 800,0
4	Samur Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsinin maliyyələşdirilməsi	70000,0
5	Bakı-Tbilisi-Qars yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsi	137 621,7
6	2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramının maliyyələşdirilməsi	36 558,0
7	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun idarə edilməsi ilə bağlı xərclər	24420,0
	Cəmi	8 181 399,7

Neft Fondunun büdcəsinin təsdiq edilməsi Fondun Əsasnaməsi və büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş proseduralara uyğun olaraq həyata keçirilmişdir.

Neft Fondunun Əsasnaməsinə uyğun olaraq, onun vəsaiti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi naminə ən mühüm ümummilli problemlərin həllinə və strateji əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin inşa və rekonstruksiya edilməsinə istifadə oluna bilər. Azərbaycan Respublikasının "Büdcə Sistemi haqqında" Qanununa uyğun olaraq, Neft Fondunun xərcləri icmal dövlət büdcəsinin tərkib hissəsidir və hər il dövlət büdcəsi ilə birlikdə ölkə parlamenti tərəfindən baxılaraq təsdiq edilir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi, Neft Fondu yalnız öz büdcəsi ilə nəzərdə tutulan xərcləri həyata keçirə bilər. Neft Fondunun əməliyyat və idarəedilməsi ilə bağlı xərcləri istisna olmaqla, bütün xərcləri Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Mərkəzi Xəzinədarlığı vasitəsilə həyata keçirilir.

Neft Fondunda toplanmış neft gəlirlərindən əldə edilən vəsaitlərin səmərəli istifadə olunmasına Azərbaycan hökuməti tərəfindən göstərilən diqqətin təzahürü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli Fərman ilə "Neft və qaz gəlirlərinin istifadə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya" təsdiq edilmişdir. Bu strategiyada vəsaitlərin aktiv şəkildə, o cümlədən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında, infrastruktur sahələrin geniş miqyaslı inkişafında, yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində, "insan kapitalının" inkişafında, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və digər, bu kimi istiqamətlərdə istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Neft Fondunun maliyyələşdirdiyi mühüm layihələrə də nəzər salaq:

> Neft Fondu Bakı - Tbilisi - Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsini həyata keçirmişdir və 2002-ci ilin oktyabr ayından 2006-cı ilin sonunadək Bakı - Tbilisi - Ceyhan layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 298 mln. AZN məbləğində vəsait ayırmışdır. Fondun vəsaiti hesabına əsasən iki mühüm layihə - Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin sosial-məişət vəziyyətinin

yaxşılaşdırılması və məskunlaşdırılması problemlərinin həlli layihəsi və Bakı - Tbilisi - Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir.

1 oktyabr 2007-ci il tarixinədək Neft Fondunun 332,5 mln. AZN məbləğində vəsaiti qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin məskunlaşdırılması və sosial-məişət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədləri üçün yönəldilmişdir. 2002-ci ilin oktyabr ayından bəri Bakı - Tbilisi - Ceyhan layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə Neft Fondunun 298 mln. AZN məbləğində vəsaiti yönəldilmişdir.

> 2006-cı ildən başlayaraq Neft Fondu təsdiq olunmuş büdcəsinə uyğun olaraq Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi və Samur-Abşeron kanalının rekonstruksiya edilməsi layihələrini də maliyyələşdirir. Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi - 255,7 mln. manat

> Samur - Abşeron kanalının rekonstruksiya edilməsi - 113,9 mln. manat

> Dövlət büdcəsinə transfertlər - 1550 mln. manat

> Neft Fondu 2010-cu il büdcəsinə uyğun olaraq Dövlət İnvestisiya Şirkətinin Nizamnamə kapitalının maliyyələşdirilməsinə (ötən il ərzində icra olunub) - 90 mln. manat

> Neft Fondundan "Bakı - Tbilisi - Qars yeni dəmiryolu" layihəsinin maliyyələşdirilməsinə - "Bakı - Tbilisi - Qars yeni dəmiryolu" layihəsi - 20,7 mln. manat

> AÇG üzrə layihədə ARDNŞ-in iştirak payının tənzimlənməsi -87,6 mln manat

Və sonda onu da qeyd edək ki, 1 oktyabr 2015-ci il tarixinədək Dövlət Neft Fondu Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinə 6433,8mln. AZN məbləğində transfertlər edib.

FƏSİL III. AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATDA MÖVQEYİNİN GÜCLƏNMƏSİNDƏ NEFT STRATEGİYASININ ROLU

3.1. Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin dünya bazarlarına çıxarılması problemi.

Neftin dünya iqtisadiyyatının inkişafında oynadığı böyük rol onu ayrı-ayrı ölkələrin daxili və xarici siyasətinin, beynəlxalq siyasətin təsiri amillərindən birinə, mühüm geosiyasi və geostrateji faktora çevirmişdir. Neft mənbələri, neft kəmərləri, neft bazarları uğrunda gedən kəskin mübarizə dünyada qüvvələr nisbətinin formalaşmasına, beynəlxalq siyasətinin gedişinə öz güclü təsirini bu gün də göstərməkdədir.

Azərbaycanın neft sərvətləri qədim zamanlardan dünyaya məlum idi. Neftin quyulardan çıxarılması təcrübəsi də uzun əsrlərlə hesablanır. 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yatağında qazılmış quyudan neft fontan vurmuş və bu hadisə “qara qızıl”ın sənaye üsulu ilə çıxarılmasının başlanğıcı kimi tarixə yazılmışdır.

Azərbaycan 1899-cu ildə neftin çıxarılması və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış və o, dünya neft hasilatının yarısını vermişdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın neft sənayesinə xarici kapital axını gücləndi. Burada əsas mövqeləri ingilis, fransız, amerikan, isveç və alman kapitalı tuturdu. Xarici investorlarla yanaşı milli burjuaziya da formalaşmağa başladı.

1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması ilə xalqımız öz tarixində ilk dəfə olaraq öz sərvətlərinin sahibi oldu. Lakin bu tarixi zaman kəsiyində yaranmış geosiyasi vəziyyət nəticəsində Bakı onun neft sərvətlərini əldə etmək məqsədini güdən müxtəlif qüvvələrin çəkişmə meydanına çevrildi.

Cəmi bir neçə ay hakimiyyətdə olmuş “Bakı kommunası” 1918-ci il iyun ayının 20-də bütün neft sənayesinin milliləşdirilməsi barədə dekret verdi ki, bu da fəaliyyətdə olan neft mədənlərinin işinin tam pozulmasına

səbəb oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra 1920-ci il mayın 24-də neft sənayesinin milliləşdirilməsi barədə yenidən dekret verildi. Dağıdılmış neft mədənlərinin və zavodların bərpası üçün Bakıya yeyinti məhsulları, xüsusi geyim, avtonəqliyyat, avadanlıq gətirildi. Bununla yanaşı yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinin neft sənayesindəki rolu artmağa başladı.

Azərbaycan ikinci dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqında çıxarılan neftin 75 faizini verməklə cəbhəni yanacaq ilə təmin edərək alman faşizminin məğlubiyyəyə uğradılmasında böyük rol oynadı. Demək olar ki, bu mühərriklər müharibəsində Bakı nefti həlledici amillərdən biri oldu.

1949-cu ildə açıq dənizdə, Bakı şəhərindən 100 kilometr məsafədə, o zaman üçün unikal yataq sayılan Neft Daşlarında vuran fontan dənizdə neftçıxarmanın yeni mərhələsinin başlanmasını dünyaya xəbər verdi. Azərbaycan dünya təcrübəsində birinci olaraq açıq dənizdə neft çıxarmağa başladı.

Ölkəmizin ən böyük nailiyyətlərindən biri də dəniz neft-qaz yataqlarının kəşfi və işlənməsidir. 1970-1980-ci illər Azərbaycan neftçiləri tərəfindən dənizin daha dərin sahələrinin mənimsənilməsi ilə səciyyələnmişdir. Məhz bu dövrdə görülməli məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində neft sənayesi möhkəmlənmiş və onun geniş infrastrukturu yaranmışdır. Azərbaycanda dəniz yataqlarının işlənilməsi üçün qazma qurğuları, dənizdə tikinti işlərini təmin etmək üçün xüsusi gəmilər, texnika və avadanlıq gətirilmiş, Bakı Dərin özüllər zavodu tikilmişdir. Bununla yanaşı neft emalı, neft-kimya sənayesi və neft maşınqayırmasının inkişafında böyük sıçrayış olmuşdur.

Keçmiş Sovet İttifaqının hər yerində yeni neft yataqlarının aşkara çıxarılmasında Azərbaycanın qüdrətli elmi-texniki potensialının mühüm yeri vardır. Təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın neft regionları “İkinci Bakı”, “Üçüncü Bakı” kimi adlandırılırdı.

Sovet İttifaqının dağılması və ənənəvi istehsal əlaqələrinin qırılması neft və qaz həcmələrinin durmadan aşağı düşməsinə neqativ təsir göstərdi.

Neft sənayesində də illərlə mövcud olan və səlis işləyən istehsalat əlaqələri pozulmuş, sərmayə qoyuluşu ixtisar olunmuş, kəşfiyyat və istismar qazmasının həcmi kəskin sürətdə azalmış, nəticə etibarilə isə , neft və qazın hasilatı aşağı düşmüşdü. Maliyyə vəziyyətində, əsas fondların və neft avadanlıqların yeniləşdirilməsində böhran son dərəcə dərinləşmişdi.

1987-ci ildən etibarən hasilat 13,8 milyon ton neft və 12,5 milyard kub metr qazdan, 1993-cü ildə 10,3 milyon ton neft və 6,8 milyard kub metr qaza kimi aşağı düşmüşdü və hasilatın illik aşağı düşməsi tempi neft üzrə 7,1%, qaz üzrə isə 13,5% təşkil edirdi. Kəşfiyyat qazmasının həcmi 1970-ci ildəkinə nisbətən 17 dəfə aşağı düşmüş və ya 170 min metrdən azalıb 1995-ci ildə 10 min metr olmuşdur.

Yalnız 1993-cü ildən etibarən xalqın iradəsi, çağırışı və təkidi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyevin gecə-gündüz yorulmadan çalışması, respublikada ictimai sabitlik yaranması yolunda atılan addımların nəticəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatında mühüm dönüşlərin başlanğıcı oldu. Ölkə rəhbərinin apardığı ardıcıl siyasi kurs, bir çox dövlətlərlə yaratdığı isti münasibət xarici ölkələrin, beynəlxalq aləmin ölkəmizlə qarşılıqlı əlaqələr qurmasına gətirib çıxartdı. Hüquqi, dünyəvi dövlət yaratmaq, iqtisadi islahatlar aparmaq və bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini tətbiq etmək, xalqın maddi və mənəvi cəhətdən təmin olunmasını fəaliyyətinin əsas istiqaməti seçən möhtərəm Heydər Əliyev iqtisadiyyatımızın dirçəldilməsi sahəsində böyük işlər gördü.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu və sonrakı illərdə uğurla həyata keçirdiyi neft strategiyası və konsepsiyası çox mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan nailiyyətlərdəndir. Bu barədə Prezident Heydər Əliyev belə demişdir:

“1994-cü ildən Azərbaycan dövləti özünün yeni neft strategiyasını həyata keçirir və bu strategiyasının da əsas mənası, əsas prinsipləri Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərindən, o cümlədən neft və qaz sərvətlərindən Azərbaycan xalqının rifahı naminə daha da səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.”

Prezident Heydər Əliyevin vaxtında gördüyü qəti tədbirlər nəticəsində neft və qaz təsərrüfatının dağılmasının qarşısı alındı, neft sənayesində canlanma baş verdi və Azərbaycanda neft və qaz hasilatının aşağı düşməsi tempi dayandırıldı. Belə ki, 1996-cı ildə neft hasilatının aşağı düşməsi tempi 0,7%, 1997-ci ildə 0,3% olmuş, 1998-ci ildən isə neft hasilatı sabitləşmişdir. Qaz hasilatının isə aşağı düşməsi tempi 1998-ci ildə 6,3% olmuş, 1999-cu ildə isə tamamilə dayandırılmışdır.

İldən-ilə artan səmərəli tədbirlər nəticəsində neft və qaz yataqlarında qazma işləri bərpa edildi, istismar quyularının qazılmasının həcmi artırıldı, geoloji-texnoloji tədbirlər keçirildi, quyuların sabit iş rejimini təmin etmək məqsədi ilə mövcud kompressor stansiyaları təmir olundu və yenidənqurma işləri aparıldı, yeni istehsalat obyektləri istifadəyə verildi və bununla neft sənayesinin infrastrukturunu xeyli möhkəmləndirildi. Ümumiyyətlə, dəniz neft yataqlarında 1994-2000-ci illər ərzində qazmadan 253 yeni quyu mənimşənilmiş, fəaliyyətsiz fondan 652 quyu istismara qaytarılmış, optimal iş rejimini təmin etmək üçün minlərlə texniki və geoloji tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Qısa bir zamanda neft emalı sahəsində də böyük müsbət dəyişikliklər əldə olundu. 1994-1995-ci illərdə “Azərneftyağ” İstehsalat Birliyində xarici şirkətlərin köməyi ilə ən müasir texnologiya və yüksək məhsuldarlığa malik iki yeni neft emal qurğusu inşa olunub istismara verilmişdir ki, bu da yüksək keyfiyyətli açıq rəngli neft məhsulları və yağlar üçün lazım olan qısa fraksiyalar alınmasına şərait yaratmışdır. 2000-ci ildə müəssisədə müasir tipli, illik məhsuldarlığı 250 min ton olan yeni bitum qurğusu quraşdırılmışdır.

1996-1998-ci illərdə “Azərneftyanacaq” İstehsalat Birliyində ELOU-AVT-6 neftin ilkin emal qurğusunun istismar olunduğu 20 il ərzində 90%-ə qədər köhnəlmiş əsas texnoloji avadanlığının, cihazlarının, avtomatika, idarəetmə vasitələrinin dəyişdirilməsi nəticəsində açıq rəngli məhsulların çıxımının artmasına və eyni zamanda, istehsalın maya dəyərinin azalmasına nail olunmuşdur. 2001-ci ildə isə ELOU-AVT-6 qurğusunda benzinin, kerosinin və dizel yanacağının tənzimlənməsi blokları və yenidən qurulmuş reagent təsərrüfatında neftin turşusunun istehsalı qurğusu istismara verilmişdir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş 20 sentyabr 1994-cü il bugünkü və gələcək nəsillərin yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Məhz bu tarixdə möhtəşəm “Gülüstən” sarayında Azərbaycanla Amerikanın “AMOKO”, “Yunokal”, “Pennzoyl”, “Markdermot”, Böyük Britaniyanın “Britiş Petroleum” və “Remko”, Norveçin “Statoyl”, Rusiyanın “LUKoyl”, Türkiyənin “Türk petrolları”, Səudiyyə Ərəbistanının “Delta” şirkətlərinin yaratdığı konsorsium arasında tarixə “Əsrin müqaviləsi” kimi daxil olan neft müqaviləsi imzalandı. Sonradan müqaviləyə Yaponiyanın “İtoçu”, Amerikanın “Eksson” və “Amerada Hess” şirkətləri də qoşuldu. “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində ratifikasiya olunduqdan dərhal sonra neft-qaz əməliyyatlarının aparılmasının gündəlik idarə edilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradıldı.

“Əsrin müqaviləsi” adı ilə indi bütün dünyada tanınmış bu müqavilənin imzalanması və onun gerçəkləşməsi müstəqil Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən və Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür.

İlkin neft layihəsi üzrə Azəri-Çıraq-Günəşli dəniz yataqlarında nəzərdə tutulan bütün işlər artıq yerinə yetirilmiş, bu işlər çərçivəsində

neft sənayesinin infrastrukturu xeyli müasirləşdirilmişdir. 1995-ci ilin yanvar ayından başlayaraq xarici tərəfdaşlarımızın Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin və Azərbaycan hökumətinin səmərəli əməkdaşlığı nəticəsində təchizat gəmilərinin, borudüzən barjların, kran gəmisinin yeniləşdirilməsi başa çatdırıldı, layihə üzrə bütün müqavilə sahəsində seysmik məlumatlar yığıldı və təhlil olundu, kəşfiyyat quyuları qazıldı. “Çıraq-1” dəniz platformasının tikintisi yekunlaşdırıldı və neft hasil edən ilk quyu qazıldı, platformadan Səngəçaldakı sahil terminalınadək və Neft Daşlarındakı kompressor stansiyasınadək sualtı boru kəmərləri çəkildi. Səngəçalda sahil terminalı tikildi, Bakı-Novorossiysk neft kəmərinə yenidənqurma işləri aparıldı və 1997-ci ilin oktyabr ayında bu neft kəməri istismara verildi. “Dədə Qorqud”, “İstiqlal”, “Qurtuluş” kimi nəhəng dəniz qazma qurğuları istifadəyə verildi. Sanki bu qurğuların adı və rəmzi mənə kəsb edir. Bu bir daha təsdiq edir ki, XXI əsrə addımlayan Azərbaycan öz iqtisadiyyatının dirçəlişində öz istiqlalını, öz müstəqilliyini və öz milli köklərini, milli qaynaqlarını uca tutur. Min ton su qatında kəşfiyyat işləri aparmağa qadir olan daha bir yeni dəniz qazma qurğusunun inşasına başlamaq üçün tədbirlər görülür.

1997-ci il noyabrın 12-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə “Çıraq-1” platformasında ilk neft quyusunun istismara verilməsinin təntənəli mərasimi oldu. Hazırda burada sutkada 17,3 min tona yaxın neft və 3,1 milyon kub metr qaz hasil edilir, işlənmə dövrünün əvvəlindən isə 16 milyon ton neft və 3,4 milyard kub metrdən artıq qaz çıxarılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kontraktın şərtlərinə görə istismar quyularından neftlə birgə çıxarılan səmt qazı dəyəri ödənilmədən bütövlüklə respublikaya verilir.

Qısa bir zamanda Çıraq yatağının sürətlə işlənməyə daxil edilməsi respublika üzrə neft hasilatının artımına səbəb oldu. Belə ki, əgər 1997-ci ildə 9 milyon ton neft hasil edilirdirsə, 1998-ci ildə artıq respublika üzrə

neftin hasilatı 11,4 milyon ton, 1999-cu ildə - 13,8 milyon ton, 2000-ci ildə - 14,5 milyon tona çatdı.

1999-cu il aprelin 17-də müstəqil Azərbaycan tarixində fəvqəladə əhəmiyyətli hadisə baş verdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevardnadze və Ukrayna Prezidenti Leonid Kuçmanın iştirakı ilə uzunluğu 850 kilometr və illik buraxılış qabiliyyəti 5 milyon ton olan Bakı-Supsa neft kəməri və Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Supsa ixrac terminalı istismara verildi. Çıraq yatağından hasil olunan neftin “Azəri Layt” adı altında Supsa limanından dünya bazarlarına ixrac edilməsinə başlandı.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan nefti şimala yox, qərb istiqamətində axmağa başladı.

Bakı-Supsa ixrac neft kəməri layihəsinin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təkidi ilə olmuşdur. Bu layihənin əleyhdarları deyirdilər ki, əgər Bakı-Novorossiysk neft kəməri “Çıraq-1” platformasından istənilən həcmdə nefti nəql etmək imkanına malikdirsə, əlavə neft kəməri nəyə lazımdır, bu neft kəmərinə yüz milyonlarla dollar sərf etməyə ehtiyac varmı?

Lakin real həyat növbəti dəfə Azərbaycan Prezidentinin uzaqgörənliyini, onun hazırladığı siyasi, iqtisadi, kommersiya və digər risklərin dəqiq hesablanmış balansı və Azərbaycanın uzunmüddətli strateji maraqları üzərində qurulmuş çoxvariantlı ixrac strategiyasının əsaslı olduğunu göstərdi.

Beləliklə, 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və müstəqil Azərbaycanın iqtisadi suverenliyini əks etdirən ilk beynəlxalq neft sazişi iqtisadiyyatımızın dinamik inkişafının əsasını qoydu və onun praktiki nəticələri indi göz qabağındadır.

Təsadüfü deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 16 avqust tarixli Fərmanına əsasən hər il

sentyabrın 20-nin “Nəticələr günü” peşə bayramı kimi qeyd olunması qərara alınmışdır.

Azərbaycanın imzaladığı sazişlərin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamızda xam neftin illik ixrac potensialı 2010-2015-ci illərdə orta hesabla 50 milyon ton təşkil etmişdir və beləliklə, Azərbaycan çıxarılan neftin həcminə görə İngiltərə, Norveç kimi ölkələrlə eyni səviyyədə olaraq dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri sırasında öz yerini tutmuşdur.

Respublikamızda nəinki neft hasilatının eyni zamanda qaz ehtiyatlarının və yaxın zamanda qaz hasilatının sürətlə artırılması üçün əsaslar yaranmışdır. Bu səpkidə aparılan işlərin sırasında ən mühüm hadisə Şahdəniz blokunda zəngin qaz-kondensat yatağının açılması oldu. Şahdəniz yatağının qəti dəyərləndirilməsi sübut etmişdir ki, ehtiyatların potensialı 1 trilyon kub metrdən artıqdır və bununla Şahdənizin dünyamiqyaslı yataq olduğu təsdiq edilmişdir.

Şahdənzədə axtarış-kəşfiyyat nəticələri nəinki Azərbaycan üçün, həm də bütün regionun energetika kompleksinin strukturunun inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Digər sahələrdə, o cümlədən dənizdə - Abşeron, Naxçıvan, Alov, İnam, Lənkəran, kürdaşı və başqa strukturlarda da işlər aparılır.

Ümumiyyətlə, xarici neft şirkətləri ilə 21 neft sazişi imzalanmışdır (bunlardan 15-i dəniz, 6-ı isə quru sahələri üzrədir). Xüsusiyyətlərinə görə bu sazişlər üç növə bölünür:

- işlənmə və hasilat (1 saziş);
- bərpa və hasilat (5 saziş);
- kəşfiyyat (15 saziş).

Bütün sazişlər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə iştirakı ilə nəinki Bakıda, həmçinin dünyanın ən böyük paytaxtları – Vaşinqton, Moskva, London, Parisin möhtəşəm saraylarında imzalanmışdır.

Nəticədə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinə təxminən 70 milyard ABŞ dolları həcmində sərmayə qoyulması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da respublikamızın gələcək inkişafına əsl qarantdır.

Bu amil respublikamız üçün həm iqtisadi, həm siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir, dünya iqtisadiyyat birliyinə integrasiyasını daha da sürətləndirmək və xarici sərmayələrin cəlb olunmasına yeni imkanlar yaradır. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, imzalanmış neft müqavilələri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində ratifikasiya olunduqdan sonra qanun qüvvəsinə minir.

Artıq heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Heydər Əliyevin neft strategiyasının uğurları ilk növbədə Azərbaycanın bütün neft şirkətləri üçün açıq olması ilə bağlıdır. Həqiqətən də respublikamız müvafiq şərtlər çərçivəsində hər bir neft şirkəti ilə əməkdaşlıq etməyə hazırdır. Neft siyasətimizin hər cür ayrı- seçkilikdən uzaq olması bütün sərmayəçilərə məlumdur. Məhz buna görə də indi müqavilələrin həyata keçirilməsində dünyanın 14 ölkəsinin 30 neft şirkəti iştirak edir. Təkcə bu ölkələrin adlarını çəkmək kifayətdir: Amerika Birləşmiş Ştatları, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Belçika, Almaniya, İran, İspaniya və Kanada.

Sərmayəçilərlə münasibətdə ayrı-seçkilik qoyulmaması, qarşılıqlı əlaqələrimizin düzgünlüyü, təmizliyi, ədalətli olması Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə də sərmayə cəlb olunmasına yardım edir, eləcə də ölkələrimiz arasında siyasi, mədəni əməkdaşlığın genişlənməsinə, Azərbaycana, Azərbaycan hökumətinin siyasi və iqtisadi xəttinə etimadın artmasına, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək edir.

Azərbaycandakı əməliyyat şirkətlərinə xidmət göstərən xarici şirkətlərin coğrafiyası daha genişdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən belə şirkətlər arasında 130-dan artıq Böyük Britaniya şirkəti, 110-a yaxın Amerika şirkəti və Norveçdən, Fransadan, İtaliyadan, Almaniya

Yaponiyadan, Rusiyadan və digər ölkələrdən gəlmiş neçə-neçə şirkət vardır.

Ölkəmizin neft strategiyasının ən əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına nəql edilməsindən ibarətdir. Bu sahədə Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli qorunması, genişmiqyaslı beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın inkişafının, regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi məqsədi ilə strateji əhəmiyyətli buraxılış imkanını ildə 50 milyon ton neft, uzunluğu 1730 kilometr olan yeni – Bakı – Tbilisi – Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri layihəsinin gerçəkləşməsi üçün gərgin işlər həyata keçirilmiş, aparılan danışıqlar uğurla nəticələnmişdir.

Yalnız Respublika Prezidentinin dünyada yüksək nüfuzu, gündəlik diqqəti və rəhbərliyi nəticəsində, Azərbaycanın maraqlarını yüksək səviyyələrdə qoruyub saxlaması və mütəmadi olaraq müxtəlif dövlət başçıları ilə danışıqları sayəsində Azərbaycan neftinin Türkiyəyə nəql olunması məsələləri qısa müddət ərzində həll olundu və bununla bağlı çox əhəmiyyətli hökumətlərarası sazişlər imzalandı.

1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstanın Prezidenti Eduard Şevardnadze və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Süleyman Dəmirəl “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı – Tbilisi – Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” saziş imzalamışlar.

Eyni vaxtda Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan, Türkiyə Cümhuriyyəti, Qazaxıstan Respublikası və Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidentləri bu layihəni dəstəkləyən “İstanbul Bəyannaməsi”ni imzalamışlar.

İmzalanmış sənədlərin Azərbaycan dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Heydər Əliyev bu sənədlər toplusunu ratifikasiya olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etdi. 2000-ci il mayın 26-da Milli Məclis öz iclasında “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında sazişin və həmin sazişə əlavə edilmiş sənədlərin, “İstanbul Bəyannaməsi”nin və “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə nəql edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti və Gürcüstan arasında sazişə dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Cümhuriyyəti arasında Protokolun təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanununu qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev elə səhəri gün bu Qanunu imzaladı. Bununla da, Bakı –Tbilisi – Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin həyata keçirilməsi, Azərbaycanın mənafeələrinin uzunmüddətli təmin edilməsi, genişmiqyaslı beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, Xəzəryanı regionda neft hasilatının artması ilə əlaqədar neftin dünya bazarlarına nəqlinin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən növbəti mühüm addım atıldı. 2000-ci il may ayının 31-də Gürcüstan Parlamenti, iyunun 26-da isə Türkiyənin Böyük Millət Məclisi də bu sənədlər toplusunu ratifikasiya etdi.

Dəyəri 2,4 milyard dollar olan bu tarixi layihə üzrə ilkin mühəndis işləri 2000-ci ilin noyabr ayında başlandı və hazırda uğurla başa çatdırılıb.

2001-ci il martın 12-də Türkiyənin Ankara şəhərində daha bir global layihə - Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında “Azərbaycanın Təbii Qazının Türkiyə Cümhuriyyətinə Tədarük Edilməsi haqqında” saziş imzalandı, Heydər Əliyev və Türkiyə Prezidenti cənab Əhməd Nəcdət Sezer tərəfindən təsdiq olundu.

Neft və qaz kontraktları üzrə aparılan işlər artıq keyfiyyətə yeni, həlledici mərhələyə daxil olmuşdur. Bu, xüsusilə Xəzər dənizin

Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri – Çıraq – Günəşli” yatağının, habelə “Şahdəniz” kimi dünya miqyaslı qaz yatağının işlənilməsi, “Bakı – Tbilisi – Ceyhan” Əsas İxrac Boru Kəmərinin və “Şahdəniz” yatağından təbii qazın ixrac boru kəmərinin tikintisi və istismara verilməsi layihələri ilə bağlı məsələlərə aiddir.

Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft-qaz ehtiyatlarının kəşfiyyatı və işlənməsinə dair sazişlərin həyata keçirilməsindən Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi valyuta və digər vəsaitlərin yığılması, səmərəli idarə və istifadə olunması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanına uyğun olaraq Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Hazırda Dövlət Neft Fondunda 6 mlrd. ABŞ dollarından artıq vəsait yığılmışdır. Ən vacib, ən mühüm amil isə Neft Fondunu Azərbaycanın gələcək nəsilləri üçün saxlamaqdır. Buna görə də Neft Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəzarəti altındadır.

Respublikada yaradılmış istehsal potensialı ən yaxın gələcəkdə neft və qaz hasilatının artırılmasının çox böyük perspektivləri, ölkənin əlverişli siyasi vəziyyəti Xəzər bölgəsində Azərbaycanın neft biznesi mərkəzi kimi mövqelərinin möhkəmlənməsi üçün real amillərdir.

1994-cü ildən başlayaraq hər il Bakıda artıq gözəl ənənəyə çevrilmiş “Xəzər nefti, qaz, neftayırma və neft kimyası” Beynəlxalq sərgi və konfransı keçirilir. Beynəlxalq neft-qaz sərgiləri, konfransları içərisində Hyuston, Aberdin, Stavanqer şəhərləri ilə bərabər, artıq Azərbaycanın paytaxtı – Bakıda keçirilən “Xəzərneftqaz” sərgisi dünyada özünəməxsus yerini tutmuş və bu sahədə çalışan minlərlə mütəxəssislər və iş adamlarının beynəlxalq görüş yerinə çevrilmişdir.

Hər ölkənin neft siyasətini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri neft və qaz ehtiyatlarıdır. İndi Azərbaycanda bütün kateqoriyalar üzrə karbohidrogen ehtiyatları 5 milyard tondan çoxdur ki, bu da Azərbaycanı dünyanın ən iri neft regionları sırasına çıxarır. Bununla yanaşı qeyd

etmək lazımdır ki, respublikanın və onun akvatoriyasının tək Şimal dənizi, Meksika körfəzi, ABŞ və sair məşhur regionlara nisbətən çox az kəşf edilmiş və öyrənilmişdir. Deməli, ehtiyatlarımız qat-qat çoxdur.

Potensial imkanları və atılan əməli addımları nəzərə almaqla deyə bilərik ki, adambaşına düşən ehtiyatların həcminə, cari neft hasilatına və onun emalına görə Azərbaycan bir çox ölkələrdən xeyli yüksəkdə durur. Buna görə də müvafiq məqsədyönlü investisiya siyasəti aparmaqla Azərbaycan ildə 40-50 milyon ton neft çıxarmaq və ildə 25 milyon ton neft emal etmək imkanı qazanaraq dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələri sırasında olmaq perspektivinə malikdir. 2015-ci ildə ölkədə 41,6 milyon ton neft, 19,7 milyard kub. metr qaz hasil edilmiş.¹

Azərbaycan Xəzər dənizinin nəhəng enerji potensialını ilk mənimsəyən və regionun inkişafında keyfiyyətcə yeni iqtisadi modeli formalaşdıran, Avropa və Asiya arasında siyasi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində, Qafqaz nəqliyyat dəhlizinin inkişafında, İNOQEYT, TRASEKA və digər nəhəng layihələrin gerçəkləşməsində Xəzəryanı və Qafqaz regionunda mühüm rol oynayan bir dövlətə çevrilmişdir.

3.2. Ölkənin neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarə edilməsi strategiyası.

Azərbaycanın neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarəedilməsi strategiyası və konkret məqsədinin işlənilib hazırlanması üçün verilən məsələnin həllində dövlətin rolunun təyin edilməsi vacibdir. Məsələnin belə qoyuluşu belə bir mühüm xüsusiyyətlə şərtlənir ki, Azərbaycanın neft sənayesi respublikanın dövlət mülkiyyətinə aiddir. Buna müvafiq olaraq sahənin iqtisadi inkişafının strategiya və məqsədinin işlənilib hazırlanmasına səmərəli dövlətin formalaşdırılması mövqeyindən yanaşılmalıdır. Bu mənada respublikanın strateji sahələrinin perspektiv

¹ 2015-ci ildə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatı. "Respublika" qəzeti, 12 yanvar 2016-cı il.

inkişafı və artırılmasında dövlətin funksiyasının müəyyən edilməsi vacibdir. Bizim fikrimizcə, qoyulan məsələnin reallaşdırılmasının fəaliyyət mexanizmini bazar münasibətlərinin aktivləşdirilməsi yolu ilə idarəetmə dövlətin konkret rolunu müəyyən etməklə bu sistemin yeni elementlərinin formalaşdırılmasında görürük.

Bu, fəaliyyətdə olan bazar institutlarının icra mexanizmlərinin işlənməsi, bütün idarəetmə əşalonunda hər şeydən əvvəl sənayedə korrupsiya və özbaşınalığın aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, bazar institutları həm təsərrüfat subyektləri, həm də dövlət fəhlə və qulluqçularının əmək haqqlarının stimullaşdırılmasında idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Dövlətin onun idarəetmə potensialı tələbinə uyğunlaşdırılması dövlət strukturlarının özlərinin restrukturizasiyasından başlanmalıdır. Dövlət strukturlarının restrukturizasiyası siyasəti onun əsas funksiyasına prioritet fundamental məsələləri düzgün təyin edilməsinə əsaslanmalıdır.

Azərbaycan neft sənayesinin iqtisadi inkişafının bu günkü şəraitində dövlət və onun mülkiyyətində olan strukturlar arasında iqtisadi əlaqələrinin təyin edilməsi vacibdir. Demək olar ki, bu gün Azərbaycanda bazar sərbəst fəaliyyət göstərir. Bu o demək deyildir ki, Azərbaycan hökuməti özünün daxili bazarın idarə etmir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar və hökumət bir birlərini qarşılıqlı tamamlamalıdırlar. Hər bir dövlət özünün institusional tələblərini öz bazarının imkanlarına yönəltməyə çalışır.

Hökumətə inam – onun tədbir və sərəncamlarının əvvəldən görülməsi, həmçinin onların yerinə yetirilməsi ardıcılığı bu sərəncam və tədbirlərin saxlanılmasında xüsusi investisiyaların cəlb edilməsi üçün çox vacibdir.

Daxili bazarda (formal və qeyri formal sektorlarda) fəaliyyətdə olan və dünyanın 69 ölkəsini əhatə edən sahibkarların arasında aparılan xüsusi

sorğunun nəticəsini təsdiq edirik: Çox ölkələrdə bazarın inkişafı üçün baza institusional əsas yoxdur.

Bəzi hallarda zəif və özbaşına fəaliyyət göstərən müəyyən dövlət orqanları problemi qeyri-müəyyənlik və bir-birini təkzib etməklə mürəkkəbləşdirirlər. Belə fəaliyyət nəinki bazarın inkişafına imkan yaratmır, həmçinin dövlətə inamı azaldır və bazarın inkişafını zəiflədir.

Azərbaycanın neftçıxarma sənayesinin iqtisadi inkişafının strategiyasının idarə edilməsi modelinin işlənməsi bizim respublikanın iqtisadi elmi üçün yeni və az öyrənilmiş istiqamətdir. Bu onunla şərtlənir ki, uzun müddət strateji qərarların qəbul edilməsi ittifaq orqanlarının səlahiyyətində idi. Görünür Azərbaycan miqyasında iqtisadi inkişafın idarəedilməsinin strateji modeli problemi üzrə nəşr və işləmə tədqiqatlarının az olması da bununla əlaqədardır.

Mərkəzləşdirilmiş planlı sistemdən bazar münasibətlərinə keçid, respublika sənayesinin bütün təsərrüfat subyektlərində tam iqtisadi sərbəstliyi təmin etmişdir. Bu mənada iqtisadi inkişafın idarə edilməsi strategiyasının modelinin işlənməsi vacibliyi yaranır. Həm bütün sahə miqyasında, həm də strateji səmtləşdirilmiş yeni şirkətlər səviyyəsində sərbəst və dərin tədqiqatın aparılmasını tələb edir. Bizim konkret sahə misalımızda, tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, neft hasilatı dinamikasında dəqiq qanunauyğunluqlar yoxdur. Yeni iqtisadi əlaqələr şəraitində sahədə qeyri sabitlik amilləri yeni məna kəsb edir, strateji qərarların qəbulunda yeni metod və yanaşmalardan istifadəni tələb edir. Bu mənada tədqiq olunan sahədə konkret misalla konkret strateji məsələlər qeyd olunmalıdır. Bu məsələni, M.İ.Kruqlöv qeyd edir ki, “strateji məsələlərin meydana gəlməsini özündə cəmləşdirən üç mənbə mövcuddur:

Xarici mühitdə dəyişikliklərin tendensiyası; müəssisənin özünün inkişaf tendensiyası; müəssisənin fəaliyyət göstəricilərinin dəyişmə tendensiyası”.

Yuxarıda qeyd edilən strateji məsələləri özündə ümumiləşdirən üç mənbə Azərbaycanın neft sənayesi müəssisələri üçün məğbul hesab edilə bilər.

M.İ. Kruqlovun nəzəri mülahizələrini əsas qəbul edərək, (xarici mühitdə dəyişikliklər tendensiyası) qoyulan məsələyə bir az geniş baxmaq olar, yəni:

1. Dünya bazarı tendensiyası
2. MDB-nin bazarının inkişafı (bazarın onun sərhədlərindən kənarda inkişafı qəbul edilir)
3. Dünya bazarına çıxış
4. Valyuta tendensiyası
5. Transmilli şirkətlərin yaranması
6. Mal ixratçıların rəqabətinin intensivliyinin artması
7. Texnoloji çıxış (bu bənd Azərbaycan şəraiti üçün bir qədər simvolik və şərti xarakter daşıyır)
8. Yeni istehsal sahələrinin yaranması
9. İstehlakçıların əmlakca bölünməsi
10. Ətraf mühitin qorunması tədbirlərinin güclənməsi
11. Transmilli şirkətlər və milli maraqların toqquşması (burada onların iqtisadi maraqlarının toqquşmasının xüsusi vurğulamaq lazımdır)
12. Strateji resursların defisitliyi
13. Məşğulluq səviyyəsinin saxlanması tələbinin güclənməsi (məşğulluq problemi Azərbaycan üçün daha xarakterikdir, belə ki, bu məsələdə transmilli şirkətlər və milli maraqlar uyğun gəlmir).

Analoji yanaşmanı müəssisənin inkişaf tendensiyası üçün də qeyd etmək olar. Bu tendensiya meydana gəlmə xüsusiyyətləri tədqiq olunan sahənin, müəssisənin kəmiyyət parametrlərində ifadə olunur.

1. Fəaliyyət miqyasının diferensiasiyası
2. Məhsulun və texnologiyanın mürəkkəbliyinin artması

3. Strukturun optimallaşdırılması
4. Sahibkarlığın rəftar üçlüyünün yayılması
5. Rəhbərlərin üslubunun diversifikasiyallaşması
6. Motivasiya mexanizminin inkişafı
7. Rəhbərin səriştə səviyyəsinin artırılması
8. Məxsusi inkişaf sisteminin mövcudluğu
9. Texnologiyanın köhnəlməsi
10. Kapital tutumunun artımı
11. İstehsalın diversifikasiyası
12. Texnologiyanın diversifikasiyası

Müəssisənin inkişaf tendensiyasını qəbul etmək tələblər göstəricilərinin ölçmə tendensiyası üçün də qəbul edilir.

1. Satış həcmının artımı
2. Rentabellik
3. Çeviklik
4. Özəl qabiliyyət
5. Bazarın payı
6. Yeniliyin qəbul edilməsi
7. İşdən zövq alma

Neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarə edilməsi strategiyanın perspektiv dövrlərdə modelini nəzərdən keçirməklə, qeyd etməliyik ki, modelə aşağıdakı əlavə amillər daxil edilməlidir.

- İstehsal xərclərinin azaldılması
- Sahənin həm xarici, həm də daxili investorlardan investisiya asılılığı
- Neft hasilatının mümkün parametrləri
- Rellaşdırılan neftin xarici bazarda dəyəri və onun rəqabət qabiliyyəti
- Sahədə milli iş yerlərinin saxlanması
- Sahənin ödəmə qabiliyyəti

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan amillərdən hər biri sahənin inkişafının idarəedilməsi strategiyasına eyni cür təsir etmir. Neft sənayesinin iqtisadi inkişafının strategiyasının idarə edilməsinə ən çox investisiya asılılığı təsir edir. Burada iki yanaşmanı qeyd etmək olar:

1. Sahənin inkişafının xarici investorlardan investisiya asılılığı
2. Sahənin inkişafının daxili investorlardan investisiya asılılığı

Sahənin iqtisadi inkişafının strateji idarəedilməsini ancaq xarici investisiyadan asılı qurmaq olmaz. Sahənin perspektiv inkişafı milli investorların maraqlarına əsasən qurulmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, bunun üçün sahədə müəyyən şərtlər də formalaşmışdır. Məsələn, neft şirkətində yaranmış fond bunun üçün yaxşı misal ola bilər. Bundan başqa həmçinin çox böyük amil kimi neft hasilatı parametrləri də xidmət edə bilər. Burada vaxta görə neft hasilatında bütün istehsal potensialından istifadə edərək yerin təkindən onun tezliklə çıxarılmasının məqsədəuyğunluğu təyin olunmalıdır.

Bu mənada neft resurslarının mərhələlərlə çıxarılması nəzərdə tutulur ki, bu da daxili istehlakı və xarici bazarda reallaşdırılan potensial nefti əhatə edir və buradan alınan gəlirlə sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğunluğu olardı.

3.3. Azərbaycanın yeni transregional qaz layihələri və onların ölkə iqtisadiyyatına faydası

Son illər beynəlxalq əməkdaşlıq məkanına çevrilmiş Xəzər hövzəsi malik olduğu zəngin karbohidrogen ehtiyatları hesabına bir sıra global enerji layihələrinin reallaşdırıldığı mərkəz kimi diqqət çəkir. Bu baxımdan Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” yatağı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Artıq yeddi ildən artıqdır ki, (2006-cı ildə) “Şahdəniz” yatağının birinci işlənmə mərhələsi çərçivəsində hasil edilən qaz Gürcüstan və Türkiyəyə, oradan isə Yunanıstana ixrac olunur. “Şahdəniz” yatağının qaz

ehtiyatları ilə zəngin olması səbəbindən isə layihənin ikinci, tammiqyaslı işlənmə mərhələsinə zərurət yaranmışdır.

Azərbaycanın əsas qaz tədarükçüsü kimi regionda əhəmiyyətinin artması Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” qaz-kondensat yatağının istismara verilməsi ilə bağlıdır.

"Şahdəniz-2" layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə xidmət etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına təkan verəcək, Avropaya yeni qaz dəhlizi açacaqdır. Layihə çərçivəsində 26 sualtı quyunun qazılması, həmçinin körpü ilə birləşdiriləcək iki platformanın tikintisi, Səngəçalda isə yeni texniki emal və kompressor qurğularının inşası nəzərdə tutulur. 3500 kilometr məsafədə nəql olunacaq qaz Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, İtaliya və digər ölkələrdə milyonlarla istehlakçını təmin edəcəkdir. İlk qazın Avropaya 2019-cu ildə çatdırılması planlaşdırılır.

Şəkil 3. TANAP və TAP layihəsi

1999-cu ildə kəşf olunan "Şahdəniz" yatağının işlənməsinin birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən Gürcüstan və Türkiyəyə qaz ixrac edilir. "Şahdəniz" yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsi və "Cənub" qaz dəhlizi

layihələri isə dünyanın neft-qaz sənayesində indiyə qədər həyata keçirilmiş ən böyük və mürəkkəb təşəbbüslərdən hesab olunur.

"Şahdəniz-2" dünyanın ən iri enerji layihələrindən biridir. Bu layihə enerji təhlükəsizliyi və enerjinin şaxələndirilməsi layihəsidir. Bu tarixi layihədə iştirakçı dövlət və şirkətlərin geniş əməkdaşlığı təmin ediləcəkdir. Lakin bu gün 19 il bundan öncəyə - Azərbaycanın enerji strategiyasının yarandığı 1994-cü ilə dönmək istəyirəm. Biz buna ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrikliyi və uzaqgörənliyi nəticəsində nail olmuşuq. Müstəqillik əldə etdikdən sadəcə 3 il, Azərbaycanda vətəndaş müharibəsinin bitməsindən bir il, Ermənistanla müharibədə atəşkəsin əldə edilməsindən yalnız 4 ay sonra Azərbaycan xarici tərəfdaşları ilə birlikdə "Əsrin müqaviləsi"ni imzalamışdır. Bu hadisə ilk dəfə Xəzər dənizini xarici sərmayələrə açmışdır və ölkəmizin uğurlu iqtisadi inkişafını təmin etmişdir. Həmin müqavilə XX əsrin müqaviləsi adlandırılmışdır. "Şahdəniz" isə XXI əsrin müqaviləsi olacaqdır. Bu tədbirdən əvvəl isə müstəqil Azərbaycanın enerji sahəsinin inkişafında bir sıra mühüm tarixi hadisələr baş vermişdi. 1996-cı ildə "Şahdəniz" qaz yatağı ilə bağlı saziş imzalanmış, sonra 1999-cu ildə Xəzər dənizini Gürcüstanın Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən ilk boru kəməri inşa edilmişdir. Daha sonra - 2006-cı ildə Xəzər dənizini Aralıq dənizi və beynəlxalq bazarlarla birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri, 2007-ci ildə isə Cənub qaz boru kəməri inşa edilmişdir. Bu kəmər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni hazırkı mərasimin tərkib hissəsi olan digər layihə ilə birləşdirmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandum imzalanmışdır. Bu da öz növbəsində ölkəmizin enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə və Avropa istiqamətində enerji təchizatının şaxələndirilməsinə yardım etmişdir. Ötən il biz Türkiyə ilə Trans-Anadolu boru kəməri - TANAP-a dair tarixi saziş imzalamışıq. Bu il isə TAP layihəsi əsas ixrac marşrutu seçilmişdi. Nəhayət "Şahdəniz-2" yekun investisiya qərarı imzalandı.

Bu, tarixə bir ekskurs, Azərbaycanın ən iri qaz yatağının tam həcmdə işlənilməsi layihəsi istiqamətində keçdiyimiz yolda mühüm hadisələr idi. Bu layihə regionun və Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirəcəkdir. Azərbaycanın qaz ehtiyatları bu sərvəti gözləməkdə olan bazarlara nəql ediləcəkdir. Bizim hesablamalarımıza görə, Azərbaycanın qaz ehtiyatı 3 trilyon kubmetrə bərabərdir.

"Şahdəniz-2", TANAP və TAP dünyanın ən iri enerji layihələrindəndir. Layihəyə 45 milyard dollar məbləğində sərmayə cəlb ediləcək, marşrut boyu yerləşən ölkələrdə 30 mindən çox yeni iş yeri yaradılacaqdır. Təbii ki, bu layihə əlavə söylər tələb edəcəkdir.

Biz birgə söylərlə həyata keçirəcəyimiz nəhəng layihənin yalnız başlanğıcındayıq. Bu layihə ölkəmizin uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir. Eyni zamanda, "Şahdəniz" konsorsiumuna Azərbaycanla bağlı söylərinə görə minnətdarlığımı bildirirəm. Xüsusilə, Azərbaycanda enerji sahəsinin iki lideri və strateji tərəfdaşı olan ARDNŞ və BP-yə təşəkkürümü bildirirəm. BP və ARDNŞ arasında 20 illik əməkdaşlıq təcrübəsi vardır.

İmzalayacağımız sazişlər bu əməkdaşlığın 40 il və hətta ondan da uzun müddət davam edəcəyinə imkan verəcəkdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın enerji siyasəti iqtisadiyyatımızın transformasiyasına və şaxələndirilməsinə imkan yaratmışdır. Biz müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz dövrdə özəl sektordakı ümumi daxili məhsul sıfır faizə bərabər idi. Bu gün isə özəl sektor iqtisadiyyatımızın 85 faizini təşkil edir. Biz işsizlik səviyyəsini 4,8 faizə endirmişik. Yoxsulluq səviyyəsi 5,5 faizə endirilmişdir. Bizim xarici borcumuz ümumi daxili məhsulun sadəcə 8 faizini təşkil edir. Nəhayət, maliyyə vəziyyəti sabitdir və biz iqtisadiyyatımızın 55 faizini təşkil edən qeyri-neft sektoruna yatırımlar etməkdəyik.

Bu səbəbdən enerji siyasəti, beynəlxalq təsisatlarla sıx əməkdaşlıq, şaxələndirmə və şəffaflıq uğurlu inkişafın əsas elementlərindəndir. Ona görə də,

Azərbaycan neft bəlasına, məşhur "Holland sindromu"na tutulmamışdır. Biz neftin və qazın xalqın mənafeyinə necə xidmət etdiyinin nümunəsiyik. Əlbəttə ki, bunun başlıca səbəblərindən biri beynəlxalq əməkdaşlıq olmuşdur. Biz bu əməkdaşlığı yüksək qiymətləndiririk, çünki xarici şirkətlərin bilik və təcrübəsi bizim üçün çox əhəmiyyətlidir.

Bu gün bu əməkdaşlıq daha geniş formata qədəm qoyur və daha çox ölkə və şirkəti əhatə edəcək yeni əməkdaşlıq formatı yaradılır. Əminəm ki, gələcəkdə "Şahdəniz-2" layihəsi hazırda nəzərdə tutulduğundan daha çox coğrafi məkanı əhatə edəcəkdir.

Bu gün biz təbii ki, qazımızın Avropa bazarlarına vaxtında çatdırılması üçün diqqətimizi TANAP və TAP layihələrinin icrasına yönəltməliyik. Burada "Şahdəniz" layihəsinin ilkin mərhələsinin əhatə etdiyi ölkələr - Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya, Bolqarıstan ilə sıx əməkdaşlıq tələb olunacaqdır. Sonrakı mərhələdə biz Monteneqro və Xorvatiya ilə fəal əməkdaşlığa başlayacağıq. Bu boru kəmərinin Balkanlar istiqamətində uzadılması planlarımız da vardır. Eyni zamanda, ümid edirəm ki, qarşıdan gələn illərdə Rumıniya, Macarıstan və Avstriyadakı tərəfdaşlarımızla boru kəmərinin həmin istiqamətdə də uzadılması üzrə fəal iş görəcəyik. Bizim böyük planlarımız vardır və boru kəmərinin dizaynı da bu planlara uyğun şəkildə nəzərdə tutulmuşdur.

Gələcəkdə biz hasil edə biləcəyimiz qədər qaz həcmi nəzərdə tutulmuş kəmərlər vasitəsilə nəql edəcəyik. Təbii ki, "Şahdəniz-2" layihəsi enerji təhlükəsizliyi layihəsidir. Hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyindən ayrılmazdır. "Şahdəniz" layihəsinin imzalandığı 1990-cı illərdə bu, belə deyildi. Bu gün isə bu, artıq reallıqdır. Enerji təhlükəsizliyinin əsas elementlərindən biri təbii qazdır. Hazırda vəziyyət belədir və zənnimcə, növbəti illərdə heç bir dəyişiklik baş verməyəcəkdir. Bu səbəbdən enerji təhlükəsizliyi və enerjinin şaxələndirilməsi Azərbaycan kimi istehsalçı ölkə, həmçinin tranzit və istehlakçı ölkələr üçün eyni dərəcədə vacibdir. Əminəm ki, biz istehsalçı, tranzit və istehlakçı ölkələrin maraqlarının düzgün balansına

birlikdə nail ola biləcəyik. Hamımız üçün faydalı əməkdaşlıq formatı yaradılacaqdır.

Bu layihə çərçivəsində Xəzər dənizində ən qabaqcıl sualtı hasilat texnologiyasının tətbiqi ilə Azərbaycandan Avropaya qədər 6 ölkəni birləşdirəcək təxminən 3500 kilometr uzunluğunda boru kəmərləri sisteminin tikintisi və istismarı gerçəkləşdiriləcəkdir.

Qeyd etmək istəyirəm ki, avropalıların bir çox nəsillərinə xidmət edəcək "Cənub" qaz dəhlizinin yaradılmasında ən böyük investorlardan biri SOCAR olacaqdır.

Biz artıq BP və BOTAŞ-la birgə həyata keçirəcəyimiz TANAP layihəsində ən böyük investor və operator, Avropa şirkətləri ilə birlikdə inşa edəcəyimiz TAP layihəsində isə ən böyük investorlardan biriyik.

Bu gün həm də "Şahdəniz" və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinə payımızın artırıldığını fəxrlə bəyan edirik. Bir neçə dəqiqədən sonra burada yekun investisiya qərarını imzalayacağımız "Şahdəniz-2" layihəsi üzrə platforma və sualtı qurğuların əksər hissəsinin faktiki olaraq Azərbaycanda inşa olunacağını bəyan etməkdən böyük məmnunluq duyuram.

Bunun üçün Bakı yaxınlığında yerləşən tikinti-quraşdırma sahələrinin texniki və texnoloji imkanları artırılacaq, sualtı əməliyyatların həyata keçirilməsinə xidmət edən bir neçə gəminin texniki və funksional imkanları təkmilləşdiriləcəkdir. Sualtı tikinti işlərinin həyata keçirilməsi üçün çoxprofilli bir nadir gəmi inşa ediləcəkdir. Onu da xüsusi vurğulamaq istəyirəm ki, həmin gəminin Bakıda yenidən istifadəyə verilmiş Gəmiqayırma zavodunda tikilməsi planlaşdırılır. Bunlar əlbəttə ki, ölkəmiz üçün yeni texnologiyalar, yeni biliklər, yeni potensial deməkdir. Ən mühümü isə "Şahdəniz-2" və Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin genişləndirilməsi layihələri Azərbaycanda işçi qüvvəsi üçün təxminən on mindən artıq yeni iş yerinin açılmasına səbəb olacaqdır. TANAP və TAP layihələrinin inşası prosesində Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya və digər ölkələrdə də minlərlə yeni iş yeri açılacaq, həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarına müsbət təsir göstərəcəkdir. Beləliklə, "Cənub" qaz dəhlizinin

açılmasına start verilir. Lakin bu dəhlizlə bağlı planlarımız "Şahdəniz-2" yatağından hasil olunacaq qazın nəql edilməsi ilə kifayətlənməyəcəkdir. Bu, həmin zəncirin yalnız birinci halqası olacaqdır. Azərbaycanın qaz potensialı zəngindir. Bizim 2,5 trilyon kubmetrdən artıq təsdiqlənmiş qaz ehtiyatımız vardır. Əgər mövcud imkanları nəzərə alsaq, "ikinci qaz dalğasını" bu gün də aydın görə bilərik. Strategiyamız son illərdə kəşf edilmiş yataqların, habelə ölkəmizin qaz potensialını daha da artıracaq bir neçə kəşfiyyat layihəsinin işlənilməsinə nəzərdə tutur. Bugünkü tərəfdaşlıq münasibətlərimiz digər bazarlara da Azərbaycanın işlənilməkdə olan böyük qaz ehtiyatları ilə asanlıqla əlaqə yaratmaq üçün nadir imkanlar vəd edir.

"Mərhələ-2" çərçivəsində işlənilməsi planlaşdırılan "Şahdəniz"in əlavə ehtiyatlarından, bu yaxınlarda Xəzərdə kəşf edilmiş "Abşeron" və "Ümid" yataqlarının, "Azəri-Çıraq-Günəşli" yataqlar blokundakı dərin qaz ehtiyatlarının, olduqca perspektivli "Şəfəq-Asiman", "Babək", "Zəfər-Məşəl" və başqa strukturların potensialından tam istifadə ediləcəkdir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin inamla davam etdirdiyi yeni enerji strategiyasının uğurları getdikcə özünü daha qabarıq göstərir və *milli iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təkan verir*. Cənab İlham Əliyev neftdən əldə olunan gəlirlərini iqtisadiyyatın digər vacib sahələrinə yönəldilməsini, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal müəssisələrinin açılması yolu ilə yeni iş yerlərinin yaradılmasını, bir sözlə, əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin daha da gücləndirilməsini özünün iqtisadi siyasətində prioritet vəzifə kimi nəzərdən keçirir. Cənab İlham Əliyev hər zaman bəyan edir ki, "neft Azərbaycan üçün son məqsəd deyil, sadəcə, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün bir vasitədir."

Həqiqətən, beş il ərzində Ümumi Daxili Məhsul təxminən 2,7 dəfə, dövlət büdcəsi 10 dəfədən artıq artmışdır, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi 40 milyard dollardan çox təşkil etmişdir. Adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 7500 dollar səviyyəsinə çatıb, orta əmək haqqı 435 manat, orta pensiya 150 manat səviyyəsindədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı, ölkənin gəlir və xərclərinin səmərəli idarə edilməsi təhsil, səhiyyə və sosial infrastruktura investisiyaların qoyulması, eləcə də əhəlinin həssas qruplarının layiqli sosial müdafiəsinin təmin edilməsi kimi əsas ictimai xidmətlər sisteminin yenidən qurulması və yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı xalqın rifah halının yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Artıq son yeddi il ərzində 900 min yeni iş yeri açılmışdır ki, onlardan da 648 mini daimi iş yerləridir. Yalnız 2015-ci ildə yüz mindən çox yeni iş yerləri açılmışdır, onlardan 84 mini daimi iş yeridir. İnsanlar işlə təmin olunur, yerli istehsal güclənir. Bunun nəticəsində Azərbaycanda qeyri-neft sektoru da daha sürətlə inkişaf edir.

Son on il ərzində Azərbaycanda yoxsulluq 49 faizdən 5,5 faizə düşmüşdür. Bu bir tərəfdən onu göstərir ki, Azərbaycanda iqtisadi siyasət çox düzgün aparılır, neft gəlirləri ölkədə ədalətli şəkildə bölünür. Neftdən əldə olunan gəlirlərin düzgün idarə edilməsi, hasilatda şəffaflığın təmin edilməsi ilk növbədə Ölkə Prezidentinin xüsusi diqqət mərkəzindədir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun yaradılması haqqında” 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanında məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Fond neft sazişlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əldə edilən gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi mexanizmidir. Belə bir qurumun yaradılması dövlətin neft-qaz ehtiyatlarının işlənməsindən əldə edilən gəlirlərin istifadəsində israfçılığa, əyintilərə səbəb ola biləcək halların qarşısının alınması, eləcə də şəffaflığın tam təmin edilməsi istəyi ilə əlaqədardır. Fondun fəaliyyətinin başlıca məramını neft və qaz hasilatından əldə olunan maliyyə vəsaitlərinin indiki və gələcək nəsillərin mənafeyi naminə səmərəli idarə edilməsi təşkil edir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərində dünyanın 15-dən çox ölkəsində fondlar yaradılmağa başlandı. Yaranma mənbəyinə, təyinatına, idarə olunma üsullarına görə onlar stabilləşdirmə

fond (Alyaska (ABŞ), Venesuela, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çili), gələcək nəsil üçün fond (Alberto, Kiribati, Küveyt, Oman, Yeni Qvineya), büdcə ehtiyatları fondu (Honkonq, Sinqapur, Estoniya, CAR) formasında özünü göstərir.

Qeyd edilməlidir ki, bu fondlar ən ümumi formada dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə xərcləri arasında balans yaratmaq və yığım funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bir qayda olaraq, stabilləşmə fondlarının gəliri təbii resursların mövcud dünya qiymətlərinin səviyyəsindən, yığım fondlarının gəlirləri isə ölkə ərazisinin təbii sərvətlərlə zənginliyindən asılı olur. Fondların yaradılmasında məqsəd dünya qiymətlərinin kəskin dəyişdiyi dövrlərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığı təmin etmək, eləcə də təbii sərvətlərin ehtiyatları tükəndiyi halda belə gələcək nəsillərin normal yaşamasına, fəaliyyət göstərməsinə və inkişafına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Bütün ölkələrdə maliyyə siyasəti orta müddətli çərçivədə proqnozlaşdırılmalıdır. Neft gəlirinin hesablanması bir sıra fərziyyələrdən asılıdır və nəticədə bu hesablamaları tez-tez nəzərdən keçirmək mümkündür. Biz bilməliyik neft gəlirlərindən hansı məbləği xərcləyək və hansını gələcək üçün saxlayaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, neftdən alınan gəlirlər məhdud, qeyri-müəyyən və qeyri-sabitdir. Bu baxımdan uzunmüddətli tarazlaşdırılmış neft qiyməti müəyyən etmək və qiymət dəyişikliklərinin müvəqqəti və ya daimi olduğunu demək çətindir. Burada daimi gəlir anlayışı mövcuddur ki, bu da hökumətin proqnozlaşdırılan neft gəlirlərinin hazırkı dəyəri və hökumətin xalis maliyyə aktivlərinin miqdarının cəmidir. Daimi gəlirin hesablanması fərziyyələrə nəzərən çox həssasdır. Qeyd etmək lazımdır ki, neft gəlirlərindən çox asılı olan ölkələr orta müddət ərzində ümumi maliyyə ehtiyatlarına malik olmalıdırlar.

Neft qiymətlərinin dəyişkən olması büdcə planlaşdırması və maliyyə idarəetməsini çətinləşdirir. Dövlət xərclərində tez-tez dəyişikliklərin baş

verməsi bu xərclərin xeyli artmasına səbəb olur. Eyni zamanda dövlət xərclərinin kəskin şəkildə artıb-azalması özəl sektorda uzunmüddətli investisiya planlarının qurulması və qərarların qəbul edilməsində çətinlik törədir.

Neft gəlirlərinə dair siyasət formalaşdırarkən ortaya iki əsas məsələ çıxır. Bunlar neft gəlirlərindən nə qədər indi xərcləmək və nə qədər gələcək üçün saxlamaq və dəyişkən neft gəlirlərinin xərclənməsini necə planlaşdırmaqdır. Burada dövlət xərcləri ilə dəyişkən və qeyri-müəyyən neft gəlirləri arasında qarşılıqlı əlaqəni minimuma endirmək lazımdır.

Meydana belə bir sual çıxır: neft fondları bu məsələlərlə faydalı formada məşğul ola bilərmə? Öz-özlüyündə yox. Lakin neft fondları neft artımı dövründə vəsaitlərə qənaət edərək neft qiymətlərinin dəyişməsini sığortalaya, dövlət xərclərinin mövcud gəlirlərdən deyil orta müddətli məqsədlərdən idarə edildiyini təmin edə və əlavə vəsaitləri gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlayaraq maliyyə siyasətinin səmərəliliyini artırabilir.

Neft fondlarının üç əsas tipi vardır: əmanət fondları, sabitləşdirmə fondları, qarışıq-əmanət və sabitləşdirmə fondları.

Neft gəlirləri məhdud və bu gəlirlərin əsası yeknəsək olduğundan dövlətlər maliyyə investisiya bazası yaratmaq məqsədilə əmanət fondları yaradırlar. Bu fonda köçürmələr neft bazarı və ümumi maliyyə əməliyyatlarından asılı olmayaraq həyata keçirilir və fonda dövlətin gəlirlərinin müəyyən bir hissəsi daxil olur.

1976-cı ildə Alyaskada yaradılmış daimi fond, həmin vaxtda Küveytdə əsası qoyulmuş Gələcək Nəsillər üçün Küveyt Ehtiyat Fondu, Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin İnvestisiya Təşkilatı, Norveçin Dövlət Neft Fondu və Azərbaycanın Neft Fondu formal əmanət fondlarıdır. Əmanət fondlarında ÜDM-un 10 faizdən 70 faizinədək iri vəsait yığılır və neft gəlirlərinin böyük bir hissəsi bu fondlarda saxlanaraq xərclənmir. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər bu fonda daxil olan vəsait dövlətin borc aldığı

vəsaitdən çoxdursa, belə fond sərvət toplanmasına şərait yarada bilər. Yenə də, neft gəlirlərindən asılı olan ölkələr orta müddət ərzində əlavə maliyyə vəsaitlərinə malik olmalıdır. Cari istehsal nisbətən neft gəlirlərinin miqdarı nə qədər az olarsa, əlavə maliyyə vəsaiti bir o qədər çox olacaq.

Stabiləşdirmə fondları isə neft qiymətlərinin dəyişkənliyini nəzərə alaraq gəlirlərin əldə edilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə yaradılır. Burada da xərclərin tez-tez dəyişməsi bu xərclərin xeyli artmasına səbəb olur. Belə fondlara dair xərc-qənaət qaydaları tez-tez dəyişilir və ya icra edilmir. Sabitləşdirmə fondları tərəfindən xərclərin məhdudlaşdırıldığı, yaxud onların dəyişkənliyinin qarşısının alındığı barədə sanballı bir dəlil yoxdur. Odur ki, belə fondlar xərclər üçün qaydalar rolunu oynamır. Burada vəsaitlər neft artımı zamanı yığılır və qiymətlər düşərkən xərclənir. Fondlar büdcə və ümumi maliyyə strategiyası ilə tam uzlaşmalıdır. Xərclər və qeyri-neft gəlirləri üçün aydın ortamüddətli maliyyə məqsədləri seçilməlidir.

Bundan əlavə fondların qaydaları və işi şəffaf və yaxşı müəyyən edilmiş olmalıdır. Fondların işinə nəzarət edənlərin məsuliyyətini təmin etmək üçün mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır və fondun vəsaiti qeyri-neft sektorundakı rəqabətin pozulmamağına xidmət etməlidir.

Neft fondunun yaradılması ilə eyni vaxtda hökumət heç də az mühüm olmayan makroiqtisadi vəzifəni həll edir. Məlum olduğu kimi, neft gəlirlərindən həddən ziyadə böyük həcmdə daxilolmalar iqtisadiyyat üçün ciddi çətinliklər yaradır, bu isə ən müxtəlif ölkələrdə baş verir və “Holland sindromu” adlanır. Ölkədə təkrar istehsal səviyyəsi ixrac gəlirlərinin böyük həcmi “həzm etmək” iqtidarında olmadıqda, bir qayda olaraq, bu, arzuolunmaz iki eyni nəticəyə gətirib çıxarır. Əgər mərkəzi banklar ixrac gəlirlərinin hamısını daxili pul dövriyyəsinə buraxmağa cəhd edirlərsə, o zaman onlar valyutanı milli pula çevirməli və dövriyyəyə pulun emissiyasını həyata keçirməli olurlar. Bu prosesin

yeganə həlli yolu Mərkəzi Bank tərəfindən birjalarda valyutanın alınması və onun ehtiyat fondlarında cəmlənməsidir. Bu halda ehtiyat fondları artır, iqtisadiyyatda isə istər-istəməz inflyasiya yaranır.

Digər tərəfdən, əgər qarşıya inflyasiyaya yol verməmək vəzifəsi qoyulubsa, o zaman mərkəzi banklar valyuta alıb əvəzində emissiya etmək fikrindən vaz keçirlər. Bu halda ölkənin ehtiyat valyuta fondu artmır, dövriyyəyə isə əlavə manat daxil olmur. Ancaq bu addımın mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, dövriyyədə olan ifrat valyuta milli valyutanın məzənnəsinə təsir edir və baxılan halda manata artıq tələbat milli valyutanın real olmayan yüksək məzənnəsinə gətirib çıxarır. Bu da arzuolunmaz haldır, çünki belə siyasət nəticəsində qeyri-neft sektoru əlverişsiz vəziyyətə qoyulur, daxili bazar isə asanlıqla idxal məhsulları ilə doldurulur və beləliklə yerli istehsalçılar sıxışdırılır. Qeyd edək ki, manatın qeyri-real yüksək məzənnəsindən əziyyət çəkən Azərbaycan üçün bu gün məhz belə durum səciyyəvidir. Təsəvvür etmək çətin deyildir ki, karbohidrogenlərin satılmasından əldə edilən valyuta gəliri gələcəkdə də ölkədə əsas makroiqtisadi parametrlərin müəyyən edilməsində maneəsiz iştirak edəcəksə, bu ən arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Məhz buna görə neft fondunun sterilizasiyası son dərəcə vacibdir və fondan birbaşa iqtisadiyyatla təmasda olmayan vəsaitin təcrid olunması real sektora möhkəmlənmək və inkişaf etmək şansı verə bilər.

Dünyada mövcud olan bütün neft fondları “birləşdirici borular” deyilən prinsip üzrə fəaliyyət göstərirlər. Bu o deməkdir ki, bu və ya digər dərəcədə neftdən alınan gəlirlər axını ölkə büdcəsinin formalaşmasında iştirak edir. Fondada isə yalnız “qaymaq”, yəni fəvqəlgəlirlər yığılır. Bir qayda olaraq, bu proporsiyalar qanunverici yaxud normativ aktlarla, yaxud müəyyən edilmiş vergilərdən faizlər formasında, ya da dünya neft bazarında qiymətlərin səviyyəsi ilə, yaxud digər vasitələrlə sərt tənzimlənir. Ancaq istənilən halda belə bir prinsip qüvvədədir: büdcə vergi borclarından əziyyət çəkəndə, neft gəlirləri

köməyə gəlir, fəvqəlgəllər olduqda isə, onlar fondun aktivlərini artırır. Beləliklə, cəmiyyətdə gəlirlərin səviyyəsi tarazlaşır, fondada vəsaitin yığılması çox və ya az dərəcədə hamar keçir və fondla dövlət büdcəsi arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsinə gətirib çıxarmır. Azərbaycanda isə neft fondu dövlət büdcəsindən tamamilə təcrid olunmuşdur, yaxud onların birbaşa əlaqələri yoxdur. Yəni dövlət büdcəsi yalnız yerli və xarici neft şirkətlərinin karbohidrogenlərin hasilatı və satışı mərhələsində əldə etdiyi gəlirlərdən alınan vergilərə ümidlidir. Yerli ARDNŞ-nin və dövlətin müqavilələrdən əldə etdiyi xalis gəlirlər bütünlüklə fondada cəmləşir. Bir tərəfdən belə vəziyyət ciddi problemlər, xüsusilə də iqtisadiyyat perspektivləri üçün problemlər yaradır.

Fond aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:¹

1. Əmanət funksiyası.

Neft fondunun yaradılmasının əsas məqsədi məhz gələcək nəsillər üçün vəsait yığını olduğunu nəzərə alaraq, bu funksiya indiki mərhələdə digərlərindən daha aydın təzahür edir. Hökumət əsas diqqəti fondun aktivlərinin artırılmasına yetirir.

2. Sabitləşdirici funksiya (dolayısı ilə).

Azərbaycan neft fondu bu gün birbaşa sabitləşdirici funksiyanı yerinə yetirmir. Yəni, dünyada mövcud bütün analogi fondlardan fərqli olaraq, ARDNF ölkədə həm büdcə, həm də digər makroiqtisadi parametrlər vasitəsilə makroiqtisadi duruma birbaşa təsir göstərmək iqtidarında deyil. Məsələn, əgər sabah Azərbaycan Milli Bankı defolt, yaxud digər maliyyə böhranları təhlükəsi qarşısında valyuta ehtiyatlarından çətinlik çəkərsə, fond bu vəziyyətə müdaxilə etmək və onu sabitləşdirməyə cəhd etmək hüququna malik deyil. Hər halda bu barədə nə Fondun Əsasnaməsində, nə də hər hansı digər bir sənəddə valyuta sabitliyinə yardım haqqında heç bir şey deyilməyib. Bu, həm də büdcə kəsiri, yaxud xarici borcun ödənilməsi məsələlərinə də aiddir. Artıq

¹ Neft fondları: yaradılma təcrübəsi, fəaliyyəti və inkişaf perspektivləri – İncilab Əhmədov.

yuxarıda deyildiyi kimi, fond qalan iqtisadiyyatdan tam təcrid olunmuşdur. Lakin bu, o demək deyildir ki, böhranlı məqamlarda vəziyyəti sabitləşdirmək məqsədilə ona dolayısı təsir göstərmək imkanları tükənmişdir. İş burasındadır ki, son dərəcə ümumiləşdirilmiş və hərdən də sürüşkən olan ifadələr hökumət üçün iqtisadi duruma kifayət qədər fəal müdaxilə etmək üçün yaxşı şans saxlayır. “fondun vəsaitindən ölkənin mühüm ümummilli problemlərini həll etmək üçün sosial-iqtisadi tərəqqi naminə istifadə oluna bilər” ifadəsi fondun vəsaitinin, məsələn, dövlətin qısamüddətli istiqrazlarına qoyulmasını tamamilə qanuniləşdirə bilər, buradan isə büdcənin vəziyyəti ilə manipulyasiya aparmaq çətin deyil.

3. Sığortalama.

Fond avtomatik olaraq, sığortalama funksiyasını yerinə yetirir. Həm işgüzar dairələr, həm beynəlxalq maliyyə institutları, həm də xarici dövlətlər Azərbaycanın maliyyə-kredit durumunu gizlində daha etibarlı kimi qiymətləndirirlər. Bu mənada fondun vəsaiti ölkədəki xarici investisiyaların sığortalanma prosesində iştirak etməməsinə baxmayaraq, psixoloji baxımdan sığortalama funksiyasını yerinə yetirir. Əlbəttə, bu, xarici investisiyaların ölkəyə fəal cəlb edilməsi üzrə hökumətə əlavə şans verir.

4. Reyting funksiyası.

Bu yaxınlarda Britaniyanın “Fitch” agentliyi Azərbaycanın reytingini bir bənd qaldırmışdır, indi bu, BB – kimi qiymətləndirilir. Xatırladaq ki, bu, Rusiyanın reytingindən yüksəkdir və həmin agentlik tərəfindən B+ kimi qiymətləndirilir. Agentliyin şərhlərində qeyd olunmuşdu ki, Azərbaycanın reytinginin yüksəlməsi ölkədə neft fondunun yaradılması ilə birbaşa bağlıdır. Beləliklə, fondun yaradılması artıq özünün dolayı dividendlərini gətirməyə başlamışdır və hökumətin vəzifəsi onun vəsaitindən daha səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq iqtisadi və maliyyə qurumları Azərbaycanda iqtisadi sahədə aparılan siyasəti yüksək qiymətləndirirlər. Dünyanın ən böyük və

mötəbər qurumlarından biri olan Davos Dünya İqtisadi Forumu Azərbaycanı iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə görə 40-ci yerə layiq görüb. Bu, doğrudan da böyük nailiyyətdir. Aparıcı reyting agentlikləri 2015-ci ildə ölkəmizin müsbət reytinglərini təsdiq ediblər.

NƏTİCƏ

Beləliklə, “Müasir dünya iqtisadiyyatında enerji problemi və Azərbaycanın enerji strategiyası” mövzusunda magistrlik dissertasiyasında aparılan tədqiqatın nəticəsində aşağıdakı nəticə və təkliflər verilə bilər:

1. Dünya iqtisadiyyatın inkişafında enerji resursları, və ilk növbədə neft və neft məhsulları, birinci yerdə dayanır. Odur ki, yer kürəsinin neft resursları müasir dünya iqtisadiyyatında transmilli mahiyyət kəsb edərək həm planetin inkişaf etmiş sənaye dövlətləri, həm də neftin sahibi olan ölkələrin milli-dövlət maraqları baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın neft ehtiyatları müxtəlif mənbələrin verdiyi təxmini məlumata görə 140-200 milyard ton arasındadır. Regionlar üzrə ən zəngin əhəmiyyətli geoiqtisadi bölgəsi Fars körfəzi ölkələri hesab olunur (93,4 milyard ton), ikinci bölgə - Xəzər hövzəsi ölkələri (51-57 milyard ton), sonra isə Mərkəzi və Cənubi Amerika (14,1 milyard ton), Afrika ölkələri (10,3 milyard ton) və digərləri.

Azərbaycan 5 milyard tona yaxın neft və 5-6 trilyon kub.metr qaz ehtiyatları ilə dünya enerji ehtiyatlarının təxminən 4%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, bəhz edilən rəqəm çox böyük sərvətdir və Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasındakı mövqeyinə xüsusi təsir göstərir.

2. 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və müstəqil Azərbaycanın iqtisadi suverenliyini əks etdirən ilk beynəlxalq neft sazişi iqtisadiyyatımızın dinamik inkişafının əsasını qoydu və onun praktiki nəticələri indi göz qabağındadır.

Azərbaycanın imzaladığı sazişlərin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamızda xam neftin illik ixrac potensialı 2011-2015-ci illərdə orta hesabla 50 milyon ton təşkil etmişdir və beləliklə, Azərbaycan çıxarılan neftin həcminə görə İngiltərə, Norveç kimi ölkələrlə eyni səviyyədə olaraq dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri sırasında öz yerini tutmuşdur.

2015-ci ildə ölkədə 41,6 milyon ton neft, 19,7 milyard kub.metr qaz hasil edilmişdir.

3. Azərbaycan sektorundakı yataqlardan hasil olunacaq milyonlarla ton xam neftin dünya bazarlarına hansı ixrac boru kəməri ilə nəql olunacağı da uzun müddət mübahisəli məsələlərdən biri idi. Əsas ixrac boru kəmərinin hansı ölkələrin ərazisindən keçəcəyi layihədə iştirak payı olan bütün dövlətlər üçün strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Lakin ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrikliyi, uzaqgörənliyi və prinsipliliyi nəticəsində bu problem də Azərbaycanın milli mənaflərinə uyğun həllini tapdı. İqtisadi cəhətdən nisbətən baha başa gəlməsinə baxmayaraq, Bakı – Tbilisi – Ceyhan neft kəmərinin üzərində dayanan Heydər Əliyev bunun strateji və siyasi baxımdan ən optimal qərar olduğunu sübuta yetirdi. Bu baxımdan, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə əsas ixrac boru kəmərinə ulu öndərimizin adının verilməsi xalqımızın ürəyincə olmuşdur.

4. Cənub Qaz Dəhlizi Avropa və Xəzər regionu arasında enerji və nəqliyyat əlaqəsi yaradacaq yeni İpək Yolu rolunu oynayan vasitə kimi qəbul edilir.

"Şahdəniz-2" layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə xidmət etməklə Trans-Anadolu və Trans-Adriatik qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına təkan verəcək, Avropaya yeni qaz dəhlizi açacaqdır. Layihə çərçivəsində 26 sualtı quyunun qazılması, həmçinin körpü ilə birləşdiriləcək iki platformanın tikintisi, Səngəçalda isə yeni texniki emal və kompressor qurğularının inşası nəzərdə tutulur. 3500 kilometr məsafədə nəql olunacaq qaz Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, İtaliya və digər ölkələrdə milyonlarla istehlakçını təmin edəcəkdir. İlk qazın Avropaya 2019-cu ildə çatdırılması planlaşdırılır.

1999-cu ildə kəşf olunan "Şahdəniz" yatağının işlənilməsinin birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən Gürcüstan və Türkiyəyə qaz ixrac edilir. "Şahdəniz" yatağının işlənilməsinin ikinci mərhələsi və "Cənub" qaz dəhlizi

layihələri isə dünyanın neft-qaz sənayesində indiyə qədər həyata keçirilmiş ən böyük və mürəkkəb təşəbbüslərdən hesab olunur.

"Şahdəniz-2" dünyanın ən iri enerji layihələrindən biridir. Bu layihə enerji təhlükəsizliyi və enerjinin şaxələndirilməsi layihəsidir. Bu tarixi layihədə iştirakçı dövlət və şirkətlərin geniş əməkdaşlığı təmin ediləcəkdir. "Şahdəniz" XXI əsrin müqaviləsi olacaqdır. 1996-cı ildə "Şahdəniz" qaz yatağı ilə bağlı saziş imzalanmış, sonra 1999-cu ildə Xəzər dənizini Gürcüstanın Qara dəniz sahilləri ilə birləşdirən ilk boru kəməri inşa edilmişdir. Daha sonra - 2006-cı ildə Xəzər dənizini Aralıq dənizi və beynəlxalq bazarlarla birləşdirən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri, 2007-ci ildə isə Cənub qaz boru kəməri inşa edilmişdir. Bu kəmər Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyəni hazırkı mərasimin tərkib hissəsi olan digər layihə ilə birləşdirmişdir.

2011-ci ildə Azərbaycan ilə Avropa İttifaqı arasında strateji enerji əməkdaşlığına dair memorandum imzalanmışdır. Bu da öz növbəsində ölkəmizin enerji strategiyasının həyata keçirilməsinə və Avropa istiqamətində enerji təchizatının şaxələndirilməsinə yardım etmişdir. 2013-cü ildə Azərbaycan Türkiyə ilə Trans-Anadolu boru kəməri - TANAP-a dair tarixi saziş imzalamış, 2014-cü ildə isə TAP layihəsi əsas ixrac marşrutu seçilmişdi. Nəhayət, "Şahdəniz-2" yekun investisiya qərarı imzalanmışdır.

Bu layihə regionun və Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirəcəkdir. Azərbaycanın qaz ehtiyatları bu sərvəti gözləməkdə olan bazarlara nəql ediləcəkdir. Ekspertlərin hesablamalarına görə, Azərbaycanın qaz ehtiyatı 3 trilyon kubmetrə bərabərdir.

"Şahdəniz-2", TANAP və TAP dünyanın ən iri enerji layihələrindəndir. Layihəyə 45 milyard dollar məbləğində sərmayə cəlb ediləcək, marşrut boyu yerləşən ölkələrdə 30 mindən çox yeni iş yeri yaradılacaqdır. Təbii ki, bu layihə əlavə səylər tələb edəcəkdir.

Bu layihə ölkəmizin uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir. Azərbaycanda enerji sahəsinin iki lideri və strateji tərəfdaşı olan ARDNŞ və BP arasında 20 illik əməkdaşlıq təcrübəsi vardır.

Azərbaycanın enerji siyasəti iqtisadiyyatımızın transformasiyasına və şaxələndirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu gün özəl sektor ölkə iqtisadiyyatının 85 faizini təşkil edir. İşsizlik səviyyəsini 4,8 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,5 faizə endirilmişdir. Bizim xarici borcumuz ümumi daxili məhsulun sadəcə 8 faizini təşkil edir, maliyyə vəziyyəti sabitdir və iqtisadiyyatımızın 55 faizini təşkil edən qeyri-neft sektoruna yatırımlar davam etdirilir.

Bu səbəbdən enerji siyasəti, beynəlxalq təsisatlarla sıx əməkdaşlıq, şaxələndirmə və şəffaflıq uğurlu inkişafın əsas elementlərindəndir. Bu gün təbii ki, qazımızın Avropa bazarlarına vaxtında çatdırılması üçün diqqətimizi TANAP və TAP layihələrinin icrasına yönəltməliyik. Burada "Şahdəniz" layihəsinin ilkin mərhələsinin əhatə etdiyi ölkələr - Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Albaniya, İtaliya, Bolqarıstan ilə sıx əməkdaşlıq tələb olunacaqdır. Sonrakı mərhələdə Monteneqro və Xorvatiya ilə fəal əməkdaşlığa başlayacağıq. Bu boru kəmərinin Balkanlar istiqamətində uzadılması planlarımız da vardır. Eyni zamanda qarşıdan gələn illərdə Rumıniya, Macarıstan və Avstriyadakı tərəfdaşlarımızla boru kəmərinin həmin istiqamətdə də uzadılması üzrə fəal iş görülməkdir.

Təbii ki, "Şahdəniz-2" layihəsi enerji təhlükəsizliyi layihəsidir. Hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizliyindən ayrılmazdır. Enerji təhlükəsizliyinin əsas elementlərindən biri təbii qazdır. Bu səbəbdən enerji təhlükəsizliyi və enerjinin şaxələndirilməsi Azərbaycan kimi istehsalçı ölkə, həmçinin tranzit və istehlakçı ölkələr üçün eyni dərəcədə vacibdir.

5. Azərbaycan Prezidenti cənab İllham Əliyevin inamla davam etdirdiyi yeni enerji strategiyasının uğurları getdikcə özünü daha qabarıq göstərir və milli iqtisadiyyatın inkişafına ciddi təkan verir. Cənab İllham Əliyev neftdən əldə olunan gəlirlərini iqtisadiyyatın digər vacib sahələrinə yönəldilməsini, qeyri-neft sektorunda yeni istehsal müəssisələrinin açılması yolu ilə yeni iş yerlərinin yaradılmasını, bir sözlə, əhalinin sosial müdafiə tədbirlərinin daha da gücləndirilməsini özünün iqtisadi siyasətində prioritet vəzifə kimi nəzərdən keçirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 2003.
2. Azərbaycan Respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Bakı, 2004.
3. Əsrin müqaviləsi – 10. Azərbaycan böyük inkişaf yollarında.
4. Heydər Əliyevin neft strategiyası. Bakı, 2001.
5. Prezident İlham Əliyev. Elmi red. Ə.Həsənov. Bakı, 2004.
6. “Bakı – Tbilisi – Ceyhan” əsas ixrac kəməri haqqında İstanbul sazişi.“Azərbaycan” qəzeti, 20 dekabr 1999.
7. Əhmədov M. Azərbaycan: yeni neft erası və beynəlxalq siyasət. Bakı, 1997.
8. Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr. (1991-1999). Bakı, 1999.
9. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, 2005.
10. S.Səfərov. Yeni Azərbaycan. İqtisadiyyat, siyasət, dinamizm. Bakı, 2003.
11. Ə.Bayramov. Regional iqtisadi inteqrasiya.
12. C.Kərimov, A.Orucov, H.İsrafilov. Dünya iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2007.
- 13.Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. B.2004.
- 14.Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkətinin (ARDNŞ) yaradılması haqqında AR Qanunu. 13.09.1992-ci il.
- 15.ARDNŞ strukturunun təkmilləşdirilməsi haqqında AR Qanunu. 10 yanvar 1994-cü il.
- 16.“Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri-Çıraq” yatağının və “Günəşli” yatağının dərinliklərində yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü” haqqında Saziş. 20 sentyabr 1994-cü il.
- 17.Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1992.

18. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Qanunu, Bakı, 13 yanvar 1995, № 952.
19. Azərbaycan Respublikasının Neft Fondunun yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 29 dekabr 1999-cü il.
20. Dənizdə və Quruda Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birlikləri birləşdirən “Azneft İstehsalat Birliyi”nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 24 yanvar 2003-cü il.
21. Azərbaycan İnvestitsiya Şirkətinin ASC yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu 2006-cı il.
22. Xarici investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında. 30 mart 2006-cı il
23. Neft və Qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzun müddətli strategiya. 27 sentyabr 2009-cu il.
24. H.Ə.Əliyev. Yeni neft strategiyası. Bakı, 1998-ci il.
25. H.Ə.Əliyev. Azərbaycan nefti dünya siyasətində, IV-V kitab, Bakı, 1997.
26. İ.H.Əliyev. “Əsrin müqaviləsi- 20” və “Şahdəniz-2” layihəsi üzrə “Cənub” qaz dəhlizi (CQD) təməlinin qoyulması üzrə memorandum – 20 sentyabr 2014.
27. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun 2015-ci il büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı
28. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondu Haqqında Əsasnamə, Bakı
29. «Enerji resurslarından istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı
30. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. I cild. B.: «Şərq-Qərb», 2012. 612 səh (səh. 207-211)
31. Osman Nuri Aras, Elçin Süleyman, Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı, 2010
32. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. Под ред. проф. А.Булатова. М., 2008.

33. Спиридонов И. Мировая экономика. Учебное пособие. М., 2007.
34. Ильхам Алиев. Каспийская нефть Азербайджана. Москва. Известия. 2003.
35. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004.
36. Ш.Гаджиев. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития. Киев, 2000.
37. Геополитика во внешнеэкономических связях Азербайджанской Республики. Институт философии и политико-правовых исследований НАН Азербайджана. Баку, 2003.
38. Прикаспийский регион: стратегическое значение пространства и нефти. «Центральная Азия и Кавказ», 2001, №3.
39. Алиев Н. Борьба азербайджанской дипломатии за основной экспортный трубопровод Баку – Тбилиси – Джейхан. «Возрождение», №11-12, 2000.
40. Юсифзаде Х.Б., Состояние и перспективы развития нефтегазодобычи в Азербайджане, журнал «Азербайджанское нефтяное хозяйство», №11-12, 2000, 70-76
41. BP Statistical Review of World Energy, June 2006, June 2013
42. Deloitte, Энергетический сектор в 2011 году. Обзор десяти основных тенденций развития, 2011
43. Deloitte, Новые реалии нефтегазовой отрасли – 2012
44. World Energy Outlook 2012, International Energy Agency
45. Key World Energy Statistics, International Energy Agency, 2013
46. Журнал «Caspian Energy», №3 2013, №2, №3 2014

Р Е З Ю М Е

Магистерская диссертация посвящена исследованию роли и значения энергетических ресурсов и, прежде всего нефти и газа, в современной мировой экономике. Анализируются процессы и тенденции в глобальной экономике, связанные с обеспечением экономического развития различных стран стратегическими энергоресурсами.

В этой связи исследуется роль и значение в мировой экономике энергоресурсов Каспийского региона, проблемы безопасной доставки нефти и газа Каспия на мировые рынки.

Особое место в работе отводится исследованию успешной энергетической стратегии независимого Азербайджана, показаны роль и значение этой стратегии в укреплении позиции страны в глобальной экономике.

Summary

The master's dissertation is devoted research of a role and value of power resources and first of all oil and gas in modern world economic. Processes and tendencies in the global economy connected with maintenance of economic development of the various countries with strategic power resources are analyzed.

There upon the role and value in economic of power resources of the Caspian region, a problem of safe delivery of oil and gas of Caspian sea on the world markets is investigated.

The special place in work is taken away to research of successful oil strategy of independent Azerbaijan, the role and value of this strategy in strengthening of a position of the country in global economy are shown.

Hüseynov Baba Gülağa oğlu tərəfindən təqdim olunmuş
“Müasir dünya iqtisadiyyatında enerji problemi və Azərbaycanın enerji
strategiyası” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən aktual məsələləri sırasına qloballaşan dünyanın əsas geoiqtisadi və geosiyasi problemlərindən biri olan iqtisadi inkişafı təmin edən enerji resursları uğrunda dünya ölkələrinin apardığı mübarizəni də aid edirlər.

Hər bir milli iqtisadiyyatın və eləcə də dünya iqtisadiyyatının inkişafı enerji resurslardan asılıdır. Burada əsasən neft, qaz, kömür nəzərdə tutulur. Dünyanın müasir iqtisadiyyatın inkişafının tələbləri sırasında neft və neft məhsulları birinci yerdə dayanır. Bu onunla bağlıdır ki, neft bəşəriyyətin həyatında misilsiz rol oynayan ən mühüm təbii sərvətlərdən biridir. Onun kəşf olunması, istehsalı və geniş istifadəsi dünyada elmin, texnikanın, iqtisadiyyatın, xüsusilə sənaye istehsalının sürətli inkişafına güclü təkan verərək insan həyatında köklü dəyişikliyin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ötən əsr mühüm hadisələrlə zəngin olmuşdur. Lakin qətiyyətlə demək olar ki, müasir dövrü səciyyələndirən, onun simasını müəyyən edən başlıca cəhət elmi-texniki nailiyyətlərin təməlinə isə məhz neft durur. Enerji mənbəyi, yanacaq məhsulu kimi nefti əvəz edə biləcək müxtəlif maddələr və üsullar tapmaq yolunda aparılan axtarışlarda bir çox uğurlar qazanılsa da, təbiətin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bu olduqca əlverişli xammalın tam ekvivalenti hələ ki, tapılmamışdır. Bu gün də dünyada istehsal olunan bütün elektrik enerjisinin təxminən 40 faizi neftdən alınır və neft iqtisadiyyatın əsas enerji resursu kimi qalır.

Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolu günü-gündən artır. Bu həm onunla bağlıdır ki, Xəzər hövzəsi ölkələri enerji resursları həcminə görə dünyanın ən əhəmiyyətli ikinci (Fars körfəzi regionundan sonra) geoiqtisadi bölgəsi hesab olunur, həm də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri dünyada ən təhlükəsiz enerji məhsulların dünya bazarlarına, istehlakçılara çatdırılması marşrutudur.

Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən bəri yeritdiyi yeni neft və enerji siyasəti ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini və beynəlxalq nüfuzunu xeyli gücləndirmişdir. Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan “Əsrin müqaviləsi”nin uğurla həyata keçirilməsi ötən on üç ildə dünyanın ən inkişaf etmiş şirkətləri ilə əlavə olaraq 26 yeni neft müqavilələrinin imzalanmasına imkan vermişdir. Bu neft müqavilələrinin imzalanması və uğurla həyata keçirilməsi ilk növbədə Azərbaycan vətəndaşlarında ölkənin gələcəyi, onun iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı nikbin əhval-ruhiyyə yaratmış, hazırkı bir çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə dəstək olmuşdur. Enerji sahəsində əldə

edilmiş uğurlar Azərbaycanı həm siyasi, həm iqtisadi cəhətdən daha da gücləndirir. Bu baxımdan qeyd olunan problemin tədqiqatı həm nəzəri, həm də praktiki tərəfdən **çox aktualdır**.

Tədqiqatın əsas məqsədi dünyanın müasir geoiqtisadiyyatında Xəzər regionunun dünya enerji məkanındakı yeri və rolunu, bu aspektdə Azərbaycanın neft strategiyasının uğurlu nəticələrini təhlil etməklə ölkənin qlobal iqtisadiyyatda mövqeyini güclənməsində neft strategiyasının rolunu göstərməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və baxılmışdır:

- Müasir qlobal iqtisadiyyatda enerji resurslarının, ilk növbədə neft və qaz aktivinin rolu və əhəmiyyəti təhlil olunub;
- Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında Xəzər neftinin rolu göstərilmişdir;
- Müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətləri və institusional quruluşu tədqiq olunmuşdur;
- Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin dünya bazarına çıxarılması problemi geniş təhlil olunmuşdur;
- Ölkənin qlobal iqtisadiyyatda mövqeyinin güclənməsində neft strategiyasının rolu göstərilmişdir.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini müasir dünya iqtisadiyyatında enerji resursları problemi ilə bağlı gedən proseslər, predmetini isə Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyatda geoiqtisadi mövqeyinin güclənməsində neft strategiyasının rolu və əhəmiyyəti təşkil edir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə uyğun olaraq dissertasiya işinin **struktur**u giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Girişdə dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığı, əsas məqsədi və vəzifələri, obyektı və predmeti, informasiya bazası, tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin **birinci fəslində** dünya iqtisadiyyatının inkişafında enerji resurslarının rolu və əhəmiyyəti, Azərbaycanın enerji siyasətində Xəzər neftinin rolu geniş təhlil olunur.

İşin **ikinci fəslində** neft strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətdən və institusional quruluşu tədqiq olunur. Bu fəsildə neftdən əldə olunan gəlirlərin xüsusi fondada Dövlət Neft Fondunda yığılmasının vacibliyinin təhlili xüsusi yer tutur.

Dissertasiya işinin **üçüncü fəslində** Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasında neftin dünya bazarlarına çıxarılması problemi, ölkənin neft sənayesinin iqtisadi inkişafının idarə edilməsi strategiyası, qlobal iqtisadiyyatda Azərbaycanın mövqeyində güclənməsində yeni transregional qaz layihələrinin rolu tədqiq olunur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Neft Fondunun, BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə qurumlarının illik hesabatları, monoqrafiya, jurnallar və "internet" şəbəkəsindən informasiya məlumatlarından ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir global iqtisadiyyatda enerji resursları ilə bağlı gedən proseslər geniş tədqiq olunub, müvafiqelmi ümumiləşdirmələr aparılmış;
- qloballaşma və dünyanın müasir geoiqtisadiyyatında Xəzər neftinin rolu göstərilmişdir;
- müstəqil Azərbaycanın yeni neft strategiyasının mahiyyəti, əsas cəhətləri və institusional quruluşu tədqiq olunmuşdur;
- ölkənin geoiqtisadi strategiyasında neftin dünya bazarlarına çıxarılması problemi kompleks təhlil olunmuşdur;
- Azərbaycanın dünyada mövqeyinin güclənməsində uğurlu enerji strategiyasının rolu və əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəaları, nəticələr və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanın geoiqtisadi siyasətində, dünya enerji bazarlarına neft və qaz məhsullarının çıxarılması problemində, ölkənin global iqtisadiyyatında rolunun artırılmasında müvafiq dövlət orqanlarında istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı ali məktəblərdə “Dünya iqtisadiyyatı” kursunun “Bəşəriyyətin enerjidaşıyıcıları daşıyıcıları və xammalla təchizatı problemləri” mövzusunun tədrisində dissertasiya materialları istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işində aparılan tədqiqatın **metodoloji əsasını** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycanın neft strategiyası ilə bağlı imzalanmış rəsmi sənədlər, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları, çıxışları, ölkə və xarici iqtisadçı-alimlərin əsərləri və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları təşkil edir.